

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ВПЛИВ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ НА ФРУСТРАЦІЙНІ РЕАКЦІЇ
ЛЮДИНИ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Мар'яни КОРОТАШ

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

кандидат психологічних наук, доцент

Віталій КАРПЕНКО

Рецензент

кандидат психологічних наук

Олександра КУЗЬО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«05» травня 2022 р., протокол № 10

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2022

Короташ М. Вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини

У роботі здійснено аналіз психологічних досліджень теорії та практики з питань акцентуацій характеру особистості. Розкрито поняття фрустрації та реакції людини на фрустрацію. Описано окремі «типові» реакції на фрустрацію – це гнів, вигорання, відмова, стрес, депресія, занижена самооцінка, непевненість у собі, зловживання психотропними речовинами, проблеми з харчуванням: переїдання чи голодування, а також уся адиктивна поведінка тощо. Емпірично досліджено та проаналізовано вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції молоді. У результаті емпіричного дослідження виявлено серед досліджуваних наступну ієрархію акцентуацій: емотивна, гіпертимна, екзальтована, збудлива, тривожна, демонстративна, ригідна, циклотимна, педантична, дистимна.

Ключові слова: акцентуація, характер, фрустрація, реакція, особистість, людина, тип характеру, психологія, дослідження.

Korotash M. Influence of character accentuations on frustration reactions of the person

The analysis of psychological researches of the theory and practice on questions of accentuations of character of the person. The concept of frustration and human reaction to frustration is revealed. Some «typical» reactions to frustration are described - anger, burnout, rejection, stress, depression, low self-esteem, self-doubt, psychotropic substance abuse, eating problems: overeating or starvation, as well as all addictive behaviors and more. The influence of character accentuations on young people's frustrating reactions has been empirically studied and analyzed. As a result of empirical research, the following hierarchy of accentuations was revealed among the studied: emotional, hyperthymic, exalted, exciting, anxious, demonstrative, rigid, cyclothymic, pedantic, dysthymic.

Key words: accentuation, character, frustration, reaction, personality, person, character type, psychology, research.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ СКЛАДОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ НА ФРУСТРАЦІЙНІ РЕАКЦІЇ ЛЮДИНИ	8
1.1. Акцентуації характеру особистості: психологічні дослідження теорії та практики.....	8
1.2. Поняття фрустрації та реакції людини на фрустрацію.....	16
Висновки до першого розділу.....	23
РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ НА ФРУСТРАЦІЙНІ РЕАКЦІЇ	24
2.1. Організація дослідження та обґрунтування інструментарію.....	24
2.2. Аналіз результатів дослідження впливу акцентуації характеру на фрустраційні реакції.....	30
Висновки до другого розділу.....	50
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	55

ВСТУП

Актуальність дослідження. Цінності та ціннісні орієнтації людини, її прагнення, мрії залежать від подій суспільства у якому вона проживає. Останні події, які сталися в Україні змінили погляд на багато речей, які у мирний час мали свою «цінність». Нестабільність, складні умови життя у зв'язку з воєнним станом, невпевненість у майбутньому, страх, тривожність, переживання перешкод зумовили дисбаланс у людській психіці щодо визначення цінностей та ціннісних орієнтирів, щодо планів та зусиль для їхньої реалізації. Така трансформаційна ситуація призводить до психологічної нестабільності людини та актуалізує проблему акцентуації характеру і фрустраційних реакцій на події сьогодення. Особливої актуальності набуває питання впливу акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини в контексті психологічної стабільності і стійкості особистості, яке потребує новітніх психологічних досліджень і впроваджень сучасних, відповідно до воєнних подій, ефективних методик, тренінгів для подолання фрустраційних станів та подолання акцентуацій характеру людини. Означені техніки сприятимуть підвищенню та мобільності щодо соціальної адаптації особистості до складних подій сьогодення. Тема акцентуацій характеру на особистісне життя людини, нас цікавило ще з другого курсу навчання, тому ми обрали тему кваліфікаційної роботи, вважаючи її актуальною і на часі: «Вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини».

Дослідження з питань акцентуацій характеру людини, з питань фрустраційних реакцій людини є цікавим для багатьох вчених психологів та психіатрів, які теоретично описали означені явища та провели практичні дослідження, зокрема, це: Н. Божок, І. Булах, Л. Бушанська, І. Бушай, В. Грушко, Е. Кречмер, О. Запужляк, Л. Кузнєцова, К. Леонгард, А. Личко, К. Максименко, В. Орос, Н. Паначенко, С. Прахова, О. Холодова, К. Шафранська, В. Блейхер, Б. Зейгарнік, С. Розенцвейг, Л. Ясюкова.

Об'єкт дослідження – фрустраційні реакції людини.

Предмет дослідження – вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини.

Мета дослідження – представити теоретичні та практичні психологічні дослідження з питань акцентуацій характеру особистості, розкрити феномен фрустрації людини, а також емпірично дослідити вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції молоді.

Для забезпечення виконання мети кваліфікаційної роботи потрібно вирішити такі завдання:

1. Здійснити аналіз психологічних досліджень теорії та практики з питань акцентуацій характеру особистості.
2. Розкрити поняття фрустрації та реакції людини на фрустрацію.
3. Емпірично дослідити та проаналізувати вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції молоді.

Гіпотеза дослідження – припускаємо, що між акцентуаціями характеру та особистісною та соціальною фрустрацією є взаємозв'язки; між фрустраційними реакціями та акцентуаціями характеру наявні зв'язки.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали психологічні дослідження таких вчених, зокрема: Л. Боброва [2], Н. Божок [3; 4; 5], І. Булах та Л. Бушанська [6; 7], І. Бушай [8], В. Грушко [10], Е. Кречмер [11], Є. Ільїн [13], К. Леонгард [16], А. Личко [17], В. Орос [21], Н. Панасенко [22], С. Прахова [24], А. Стеценко [26], Г. Суходольський [27], О. Холодова [30], В. Чорнобровкін, В. Чорнобровкіна [31], А. Шамне [32], С. Розенцвейг [33].

Методи та методики дослідження: для виконання кваліфікаційної роботи використано теоретичні методи дослідження, серед них, це: аналіз матеріалу з теорії та практики психології з питань акцентуації характеру, а також з питань психологічної складової реакцій людини на фрустрацію; синтез, узагальнення та систематизацію, логічний виклад отриманої інформації щодо питання тематики дослідження. Здійснено порівняння наукових доробок вчених у галузі психології

щодо впливу акцентуацій характеру особистості на його фрустраційні реакції; емпіричні – опитувальник Х. Шмішека, призначений для діагностики акцентуованих типів особистості, що ґрунтується на концепції К. Леонгарда; тест фрустраційних реакцій Розенцвейга [18], призначений для діагностики поведінки особистості в ситуації фрустрації; методика експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко); методика діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман). А також методи математичної статистики: порівняльний аналіз, кореляційний аналіз.

Наукова новизна та актуальність і значущість теоретичної частини дослідження полягає у теоретичному представленні суб'єктивного бачення питання впливу акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини, виокремленні теоретичних напрацювань теорії та практики психології з питань акцентуацій характеру особистості, а також розглянуто поняття та типологію і змістову наповненість феномена фрустрації.

Практична значущість представленої роботи є у тому, що теоретично-емпіричний матеріал може бути цікавим усім, хто цікавиться питаннями розладами особистості, причинами цього явища, що таке норма рис характеру, чому виникають фрустраційні реакції, такі як розчарування, бо недосяг поставлених цілей, тривожність через критику соціального оточення, психологічні зриви, через перешкоди, які важно подолати тощо. Матеріал буде цікавий усім хто прагне до самовдосконалення, з'ясування та розуміння причини: «чому я не можу досягнути поставленої мети?». Описані напрацювання можна використати при написанні рефератів, наукових статей, тез конференцій здобувачами вищої освіти. Емпірично досліджено та проаналізовано вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини. Результати емпіричної частини можуть бути використані психологами для надання психологічних консультацій молоді.

Надійність і вірогідність дослідження підтверджена результатами емпіричного дослідження. Серед досліджуваних виявлено таку ієрархію акцентуацій: емотивна, гіпертимна, екзальтована, збудлива, тривожна,

демонстративна, ригідна, циклотимна, педантична, дистимна. Виявлено у 17,6% опитаних студентів високий рівень особистісної фрустрації, середній рівень її прояву 47% досліджуваних та 35,4% опитаних демонструють низький рівень, тобто вона є практично відсутньою. Високий рівень соціальної фрустрації виявлено у 11,8 % студентів, підвищений рівень демонструють 5,9 %, помірний мають 17,6 %. У 14,7 % досліджуваним не визначено наявності або відсутності соціальної фрустрації. Щодо нижчого рівня соціальної фрустрації, то знижений рівень виявлено у 8,8 % опитаних, у 29,4 % низький та 11,8 % не мають соціальної фрустрації. Решту результатів емпіричного дослідження висвітлені у другому розділі кваліфікаційної роботи, а також представлені у 9 рисунках та 7 таблицях.

Структура роботи – кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, написаних висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури, чітко й відповідно до заявленої теми кваліфікаційної роботи, який налічує 33 найменування, а також із 9 рисунків і 7 таблиць. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи викладено на 58 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ СКЛАДОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ НА ФРУСТРАЦІЙНІ РЕАКЦІЇ ЛЮДИНИ

1.1. Акцентуації характеру особистості: психологічні дослідження теорії та практики

Вчені впродовж тривалого часу прагнуть досліджувати людину, а зокрема її характер. Вивчення характерних особливостей особистості – це міждисциплінарна тематика. Психологи, соціологи, педагоги, філософи, медичні вчені та інші, прагнули з'ясувати, як характер впливає на людину, на її вчинки, погляди, судження, водночас вчені і прагнули вивести аксіому, за якою можна було б передбачати поведінкові патерни особистості, систематизувати її життєдіяльність та вчинки, а також застосовувати превентивні засоби для запобігання девіантних проявам поведінки людини. Проблема акцентуацій характеру людини є актуальною і на сучасному етапі психологічних досліджень.

Зокрема, висвітливо історичні аспекти першопроходців-вчених, яких цікавило питання акцентуацій характеру людини. Першовідкривачем означеної тематики був Ернст Кречмер [11], німецький психолог, психіатр, який з позиції психології та психотерапії у медичному контексті провадив дослідження взаємозв'язку темпераменту, характеру людини із її фізіологічною конструкцією-будовою тіла.

Його наукова праця «Körperbau und Charakter», яка ґрунтувалася на емпіричних дослідженнях 200-та респондентів-пацієнтів видана у 1921 р., здобула серед вчених значної популярності. Вчений, на отриманих результатах емпіричного дослідження, виокремив три базові види тіло-будови, до яких він відніс тіло-будову із чіткими вираженими позиціями психосоматичний тип, або його ще маркують, як лептосомний тип, наступний тип – це атлетичний чи

пiкнiчеський, а третiй тип, менш виразний – це диспластичний тип [11]. Означенi типи тiло-будови, вчений поєднав iз розкритими й визначеними вiдомим нiмецьким психiатром Емiлем Крепелiном захворюваннями психiчного характеру: манiакально-депресивним психозом та шизофренiєю. До манiакально-депресивного психозу, визначено Е. Кречмером, мають схильнiсть люди iз пiкнiчеським видом тiло-будови, а люди iз лептосомним типом, вiдповiдно мають схильнiсть до шизофренiї [1].

Згодом напрацювання наукового характеру пiдтримали й продовжити такi вчені у галузi психологiї та психiатрiї: К. Леонгард [16], В. Шелден, Е. Фром, А. Лiчко [17], Г. Шмiшек, П. Ганнушкiн, М. Гуревич та iншi.

К. Леонгард, Г. Шмiшек та А. Лiчко у своїх наукових дослiдженнях визначили унiфiковану, оптимальну типологiю класифiкацiї характеру людини. Зауважимо, що на сьогодні однiєї класифiкацiї акцентуацiї характеру людини не затверджено у галузi психологiї та психiатрiї.

Для розумiння поняття «акцентуацiя», варто попередньо проаналiзувати, термiн «характер», адже цi поняття взаємопов'язанi у представленому дослiдженнi. Характер – це стiйкi риси особистостi, якi супроводжують людину впродовж її усього життя, проявляються у комунікативно-мiжособистiсному спiлкуваннi з iншими людьми та визначають ставлення: до себе самого, до оточуючих, до партнерiв на професiйнiй нивi. Професiйна дiяльнiсть i просто життєва дiяльнiсть визначає характер людини, одночасно професiя має свiй вплив на формування i прояв особливих рис характеру особистостi. Художник, музикант, поет за характером вiдрiзнятиметься вiд оперуповноваженого, пожарника чи воїна, який захищає Батькiвщину у бою. Водночас навiть в однакових професiях є свої вiдмiнностi, якщо лiкар-хiрург, лiкар-патологоанатом, дитячий лiкар, вони професiйно об'єднанi, проте риси характеру у них вiдповiдно до професiйних особливостей формуються по-рiзному. Тому i характер має свої барви i класифiкацiї. Людину за характером стигматизують: хвалькуватий, щедрий, добрий, мудрий, марнотратливий, балакучий, зарозумiлий, некоммунікабельний, скритий тощо. Визначаємо

характер відштовхуючись від норми, яка існує у суспільстві. Якщо певні риси характеру у людини проявляються своєрідно і більш яскраво, то це вже суб'єктивні, особливі, оригінальні риси характеру, які притаманні певній особистості (безвідмовна, щира, чуйна, емпатійна). Проте, коли риси характеру загострюються, тоді звертаємо увагу за яких обставин це відбувається, які фактори мають конструктивний вплив на зміну рис характеру. Тоді коли проходить загострення, тобто певні риси характеру в особистості мають інтенсивніший прояв, психологія, як наука трактує це, як акцентуацію характеру.

Далі розглянемо розуміння поняття – акцентуація характеру людини. Вчений К. Леонгард (німецький психіатр) ввійшов у галузь психології, як основоположник дефініції «акцентуація», проте першочергово він ввів поняття: «акцентуована риса особистості та акцентуована особистість» [16].

За його переконанням, у людини є риси характеру, які привертають до себе увагу, тобто вони загострені, і, відповідно, такі загострені риси характеру людини і пропагують стереотипні патерни поведінки особистості. Загострені риси характеру вчені-психологи використовують для аналізу, та прогностичних аспектів поведінкових патернів людини для певної, конкретної життєвої ситуації, яка і активізує означені риси характеру. Вченим визначені конкретні відсоткові дані, тобто вчений наголошує, що акцентуації характеру спостерігаються від 20-50% у людей. Водночас акцентуації характеру людини вчений не відносить до патологій, це крайня норма характеру. Чітко виражені риси характеру проявляються в індивідуальному порядку в залежності від тієї чи іншої ситуації.

Вчений А. Личко згодом уточнив дефініцію, де «акцентуацію» пояснює, як надмірний прояв і посилення окремих рис характеру, як крайнього варіанту. Вчений уточняє, що водночас є вразливість вибіркового характеру в особистості, яка ґрунтується на психогенних впливах, не залежно від опірності характеру. А. Личко, згідний, із дослідниками-попередниками питання акцентуацій характеру людини, що акцентуація – це норма, а не патологія, чи діагноз психічного порушення [17].

Отже, під акцентуацією характеру людини розуміємо індивідуальні, особливі риси характеру, які при певних факторах загострюються, посилюються чи проявляються з певною інтенсивністю. Наприклад, у нашій країні зараз йде війна, тому така риса характеру, як тривожність, має різні прояви, які ми можемо спостерігати у поведінкових патернах людей. Люди по-різному реагують на сигнали сирени, не усі, від початку війни, ховаються в укриттях, це за акцентуаціями характеру визначаємо, як понижену рису характеру – тривожності, на противагу таких «малотривожних» є «гіпертривожні» особистості, які в укриттях не можуть знайти собі місця, постійно повторюють, що зараз бомба впаде на нас, ми усі помремо – це підвищена акцентуація характеру тривожності, де мають прояви поведінкові патерни, які демонструють неадекватність, тремор рук, заламування їх, пересихання в роті, бігання очей, підвищену нервовість тощо. Описані акцентуації тривожності відносимо до межі норми і патології, проте, якщо будуть вибухи поблизу, чи інші негативні фактори, акцентуації, які ми відносили до межі норми можуть перерости у неадекватну поведінку особистості, психічні порушення, психопатію, або інші психічні відхилення у людини.

З різних джерел теорії та практики психології акцентуації характеру не відносять до патологій, навіть, якщо поведінкові патерни людини можуть порушувати норми і правила прийняті у даному суспільстві. Проте якщо негативні фактори мають інтенсивно-потужну силу, то психіка людини може руйнуватися, бо негатив завжди посилює прояв особливих рис характеру людини та прояв акцентуації характеру, що вподальшому призводить до невротично-історичних проявів і реакцій.

А. Лічко у своїх наукових працях з акцентуацій характеру людини виокремлює два рівні прояву. Це акцентуйовані ознаки явного характеру та акцентуйовані ознаки прихованого характеру. Явна ознака характерна наявністю яскравих проявів, а у прихованій ознаці акцентуації слабо проявляються, або взагалі не помітні [17].

А. Лічко визначає акцентуації ще за варіантами норми: екстремальний та нормальний. До екстремального варіанту норми вчений відніс акцентуовані риси характеру людини, які чітко виражені впродовж усього життя людини. А нормальний варіант норми – це коли акцентуації проявляються внаслідок пережитої раніше психотравмуючої ситуації чи психічної травми [17].

Акцентуації характеру мають свою динаміку прояву. Означене питання, на сучасному етапі, розвитку психології ще потребує досліджень, як теоретичного, так і практичного формату, адже напрацювань є недостатньо.

Вчені [8; 10; 15; 32] динаміку типів акцентуацій характеру особистості розбили на певні етапи:

- формування акцентуацій характеру, як правило, воно відбувається у пубертатний період, період статевого дозрівання, коли риси характеру у зв'язку із різкими фізіологічними змінами мають здатність загострюватися, проте згодом, явні прояви акцентуацій змінюються, і взагалі можуть стати прихованими;
- приховані акцентуації характеру мають здатність себе проявити, якщо є тригер – травмуюча ситуація, фактор, який і запускає механізм загострення;
- коли акцентуації характеру мають яскраві вираження, то це може спровокувати девіантну, делінквентну, адиктивну чи іншу поведінку, неврози, гострі афективні реакції та інше;
- якщо у суспільстві є норми і правила прописані на юридичному рівні, а порушення їх несе за собою кримінальну чи іншу відповідальність, то означене може мати конструктивний вплив на зміну чи трансформацію акцентуацій характеру в особистості, яка за свої гострі прояви не хоче сидіти за ґратами;

- формування психопатії, яка має набутий рівень під впливом дисгармонії розвитку, вродженої неповноцінності, патологічного характеру, а також акцентуацій вразливості.

Виокремимо акцентуації характеру за К. Леонгардом [16]. Вчений створив свою класифікацію акцентуацій, яку поділив на три групи: за темпераментом, рівнем особистості та характером.

За темпераментом – це особистість, яка мала природне виховання, і сюди відносимо такі типи: гіпертимний, афективно-лабільний, дистимний, афективно-екзальтований, емотивний тип і тривожний тип.

За рівнем особистості – це два види: екстравертний та інтровертний, які відображають особистісний рівень.

За характером – це демонстративний тип, застрягаючий, педантичний і збудливий типи, які зумовлені соціальним вихованням особистості.

Більш детальніше зупинимося на акцентуаціях характеру особистості та їх описі за К. Леонгардом [16].

Передусім проаналізуємо за темпераментом – гіпертимний (Г) тип. Гіпертимний тип особистості характеризується оптимізмом, активністю, вірою в удачу. В особистості гіпертимного типу є прагнення до будь-якої діяльності, а також виникає потреба за щось, або за когось попереживати. Люди означеного типу мають завищену самооцінку, часто змінюють місце праці, енергійні, товариські, імпульсивні, ліниві, проте ерудовані, легко ставляться до життєвих викликів та проблем.

Афективно-лабільний – це особистість з перепадами настрою, емоційний рівень не стабільний, один день може бути добрим, веселим, в інший злим і дратівливим, означене пояснюється вченими, як часті переходи, туди-сюди, від дистимії до гіпертимії. Має нестандартний погляд на світ, де вміло поєднує романтику і серйозність, вміло занурюється у внутрішній світ. Працездатний, активний.

Дистимний (Дс) тип – це особистість із депресивним, поганим настроєм, песиміст по-житті із песимістичним поглядом у майбутнє; загалом спокійні,

серйозні, відповідальні, пунктуальні, інертні, пасивні, добросовісні, із почуттям справедливості та невмінням порадіти за успіхи разом із колективом чи оточуючими людьми, відлюдкуваті, загальмовані.

Афективно-екзальтований – це емоційна особистість у якої відсутні напівтони в емоціях, а також почуттях, володіє миттєвими переходами від трагічного настрою до ейфорійного щастя, у дійсності переживаючи справжні емоції. Загалом, це особистість плаксива, егоїстична, нестримана у вираженні своїх почуттів, легко впадає у гнів, збудлива, контактна, натхненна, може працювати до повного виснаження.

Емотивний (Е) тип – це чутлива і вразлива особистість, м'яко сердечна, боязлива, виконавча, чуйна, схильна до співчуття.

Тривожний (Т) тип – це особистість покірنا, розгублена, невпевнена у собі, самокритична, доброзичлива, із схильністю до фобій та страхів (більше проявляється у жінок та дітей), із заниженою самооцінкою, проте іншим вони оцінку можуть конкретно завищувати, дружелюбні, вразливі, самокритичні, емоційні, надійні, полохливі, безініціативні, несприйнятливі до всього нового, несамостійні, обов'язкові, невпевнені у собі, виконавчі, скуті тощо.

Далі здійснимо аналіз акцентуацій особистості за характером.

Демонстративний (Дм) тип особистості – це особистість самовпевнена, хвалькувата, проте може себе обмовляти, з умінням яскраво проявляти й виражати почуття, емоційна, з акторськими даними, розкута, вміє повести за собою людей, із ідеями фантазерства, пихата, невідверта, брехлива, зорієнтована на власне «Я», спритна, честолюбива, марнославна, брехлива, здатна до емпатії, здатна уникати вирішення невідкладних завдань, питань, проблем тощо, маніпулятор, театральна у професії.

Застрагаючий (Зс) тип особистості – це неврівноважена особистість із підозрілістю, образливістю, марнославством, принципова, негнучка, стримана, здатна на самопожертву, спонтанна щодо можливості образитися на когось, або навпаки бути прихильною, мстлива, самовпевнена, насторожена, гіпервимоглива до оточуючих, вперта, конфліктна, підозріла, схильна до ревнощів тощо.

Педантичний (П) тип особистості – це акуратна і добросовісна особистість, пунктуальна, особливо щодо виконання завдань, обов’язкова, надійна, порядна, із стійкістю настрою, занудлива, сумлінна, нерішуча, буквоїдка, нерішуча у деяких ситуаціях, формалістка, негнучка, із заниженою самооцінкою через внутрішню конфліктність, боїться, що далека від ідеалу тощо.

Збудливий (Зб) тип особистості – це запальна особистість, владна, педантична, зорієнтована на інстинкти, з непередбачуваною поведінкою, надто емоційна, у гніві може скоїти непередбачувані дії про які згодом шкодуватиме, якщо особистість означеного типу акцентуації характеру «запалюється» ідеєю чи якоюсь мрією, то відразу контроль за своєю поведінкою послаблений. Енергійна, ділова, ініціативна, добросовісна, домовита, дратівлива, любить дітей і тварин, схильна до гніву, нетерпелива до ініціативності інших, здатна застосувати фізичне насильство, не уміє свою енергію скеровувати у конструктивно-потрібне русло, владна тощо.

На завершення аналізу й розкриття акцентуацій характеру індивідуального рівня особистості за К. Ленгардом [16], висвітлимо екстравертну та інтровертну особистість.

Екстраверт – це контактна особистість, відкрита, легковажна, спонтанна, товариська, легка до пристосування нових ситуацій, гнучка, імпульсивна, рухлива, жартівлива, поверхова тощо.

Інтроверт – це замкнута особистість, серйозна, педантична, мовчазна, стримана, вперта, принципова, безконтактна, психічна енергія такої особистості, її думки направлені всередину, тобто на себе, нерідко схильна до депресії. Означені типи особистостей ґрунтовно описані у науковій праці К. Юнга «Психологічні типи».

Отже, здійснивши опис-аналіз акцентуацій характеру особистості опираючись на теоретичних та практичних напрацюваннях вчених у галузях психології та психіатрії, констатуємо, що акцентуації важливі, і мають найбільший прояв у міжособистісному спілкуванні з людьми, і в залежності від ситуації (дистрес, еустрес, трагічна, стихійна ситуація, критична, втрата

близьких, улюблених домашніх тварин), особистість проявляє свою загострену акцентуацію характеру. Для визначення акцентуації, яка переважає в людини можна скористатися характерологічним опитувальником Г. Шмішека, так як анкета-опитувальник опирається на класифікацію К. Леонгарда.

1.2. Поняття фрустрації та реакції людини на фрустрацію

Фрустрація – це поведінка негативного характеру, яка потрібна тоді, коли мотивація блокується зі всіх сторін. Така ситуація завжди є стресовою. Коли мотивація особистості зіштовхується із перешкодами та бар'єрами, і коли ти не можеш досягнути поставлених цілей, то це і є фрустрацією. Іншими словами, фрустрація – це коли особистість переживає (психологічно-емоційний стан) з приводу того, що не змогла досягнути поставлених, бажаних цілей [9].

Фрустрація є результатом внутрішнього стану людини, а не зовнішніх впливів, а також вона (фрустрація) є перешкодою для досягнення мети, може призвести до втрати ресурсів та зусиль. Виникає тоді, коли блокується мотивація досягнення бажаної мети. Наприклад, здобувач вищої освіти хоче завершити кваліфікаційну роботу у визначений дедлайн, проте є щось або хтось, що заважає це здійснити вчасно.

Фрустрація – це розчарування творчого інстинкту; глибоке переживання або стан невпевненості чи стан незадоволення, що потреби незадоволені [29].

Фрустрація – це почуття гніву або роздратування, викликане нездатністю щось робити, стан розчарування; факт перешкод досягти успіху чи зробити щось [28].

А. І. Стеценко, зазначає, що «... поняття «фрустрація» визначають як психічний стан переживання невдачі, що виникає як емоційно-вольове напруження за наявності об'єктивних (зовнішньо детермінованих) чи суб'єктивно (внутрішньо детермінованих) визначених непереборних перешкод на шляху до поставленої мети...» [26, с. 164]. Фрустрація, яка визначається високим рівнем, майже завжди призводить до деструкцій в організації діяльності, а відтак знижує її ефективність, в особистості прослідковується

агресія та тривожність. Поведінкові патерни фрустрованої людини скеровані можуть бути на фрустратора – причину незадоволеної мрії, потреби, а також на дії фрустратора або ж на саму себе. Фрустрація «сигналізує» про те, що особистість має негативне ставлення до причин які спричинили фрустраційні обставини.

Явище фрустрації бере свій початок із дитинства, де була незадоволена актуальна потреба у володінні чогось або була заборона, вагомих людей для дитини (батько, матір чи опікуни, вихователі), на щось. Отже, стан спрямований на володіння якимось предметом (лялька, машинка, велосипед тощо) та протест проти заборон вагомих для дитини дорослих – ґрунтовна база для розвитку та формування фрустрації, як психолого-емоційного явища у якому визначають фрустратора – причини означеного незадоволення та фрустраційний відгук-реакцію. Проте тут варто розуміти, що окреслене явище (структура фрустрації, її конструктивна організація), за поведінковими патернами, як при стресових ситуаціях: «стимул-реакція» не трактуємо. Тут варто наголосити на суб'єктно-діяльнісному підході, відповідно до якого стимул і реакція супроводжуються когніцією, яка є між ними, тобто вибір особистості поведінкових патернів: шаблонного чи творчого характеру відбувається, як наслідок боротьби стимулу чи мотивів [14].

Фрустрація – це емоція, яка має свій прояв у ситуаціях, коли особистість не досягла бажаного результату. Відтак, коли ми досягли поставленої мети, то отримуємо задоволення від завершеної позитивної дії, а коли ми не досягли запланованого чи омріяного, то і відчуваємо роздратування, емоційно є дратівливими, злими, втрачаємо віру в себе й впевненість. Як правило, чим більшої мети ми прагнули досягти і не досягли, тим більше роздратування від такого негативного результату.

Точніше, фрустрація є наслідком міжособистісних взаємодій. У кожного є якісь бажання чи мрії. Вони мотивовані через досягнення бажань через організаційні процеси. Але всі їхні бажання й мрії не виконуються водночас. Тому, що одні мають значення, а інші можуть конфліктувати між собою. Таким

чином, створюється напружене внутрішньо-суб'єктивне середовище. Внаслідок чого й відбувається розчарування.

Отже, як зазначає А. І. Стеценко «... задоволення потреби – це процес, обумовлений досвідом переживання емоційних станів внаслідок відомої суб'єкту діяльності плану та розгортанню відповідних дій на основі знань, вмінь та навичок, і фрустрація виникає як порушення стереотипу задоволення потреби, принаймні, у одній чи в декількох його процесуальних компонентах...» [26, с. 164].

Фрустрація може діяти для людини, як мотиватор, проте, якщо цей мотиватор не викликає в особистості гнів, роздратування, дистрес, образу, депресію тощо. У такому разі мотиватор буде руйнівним і працюватиме на розчарування. Пояснимо, в контексті фрустрації, розуміння нами розчарування.

Розчарування, кількість результату, тобто цілей, які особистість відстежує, проте які не відповідають вимогам і діям, які вона використовує. Коли дії особистості приносять все менше і менше результату, на який вона очікувала, тоді й виникає розчарування. Фрустрацію можна трактувати, як результат двох типів блокування цілей, тобто тут задіяно зовнішні та внутрішні аспекти впливу.

Внутрішні джерела розчарування – це зазвичай розчарування, коли особистість не може отримати бажаного результату, через відсутність впевненості у собі, або страху перед соціальними ситуаціями. Ще один із прикладів, які віднесемо до внутрішніх розчарувань, це коли особистість має конкуруючі цілі, які заважають одна одній.

До інших причин розчарувань віднесемо умови, на які людина не завжди може впливати чи керувати ними, це фізичні перепони, з якими зустрічається у життєдіяльності, інші люди, обставини. Трагічним розчаруванням у людини викликає розуміння потраченого часу на «марно», бо докладено стільки зусиль, затрачено стільки часу для реалізації мети, а результату не досягнуто. Навіть розчарування по втраті часу відбувається, коли ми стоїмо у чергах або в заторах, сидимо у соціальних мережах, коли нам потрібно писати кваліфікаційну роботу, а час спливає, тоді і приходить розчарування по втраті часу [19].

Зовнішнє розчарування може бути неминучим. Людина може шукати вихід, наприклад, коли є затор, шукати шляхи об'їзду, знайти інший маршрут, або обрати іншу аптеку, якщо та, що вона знайшла закрита. Це життєві ситуації. Щоб фрустрація, розчарування не керувало нами і не вводило нас у депресивний стан, людям потрібно зрозуміти і повторювати істину, що є речі, обставини, ситуації, на які ми-люди впливу не маємо, тому краще змінити свою думку щодо цих обставин, ніж картати себе чи розчаровуватися. Пам'ятаймо, що варто спокійно прийняти обставини, зміни яких від тебе не залежать (сьогодення, як ніколи нам вказує, що ми не можемо змінити хід війни, проте прийняти факт, що у нас війна ми мусимо, бажано спокійно, наскільки можемо бути спокійними у цій трагічній ситуації); знайти у собі акцентуацію характеру, як сміливість, сміливість для того аби змінити, те, що у ваших силах, а також відшукати мудрість (а не злитися, не поширювати гнів, роздратування, депресію), щоб знайти істину. Щоб зрозуміти події життя, які б вони не були, трагічні, комічні, романтичні, варто прийняти їх, усвідомити їх, це й буде, за нашим переконанням, один із аспектів уникнення розчарування.

Зупинимось більш детально на розкритті окремих «типових» реакцій на фрустрацію – це гнів, вигорання, відмова, стрес, депресія, занижена самооцінка, невпевненість у собі тощо.

Гнів. Розчарування, це першоджерело для гніву, а гнів породжує агресію [12]. Пряма злість та агресія, які виражені по-відношенню до об'єкта, є причиною фрустрації. Якщо машина зупинилася і не їде, щось у ній зламалося, то людина може її бити, кричати, агресувати в інший спосіб, проте від її фрустраційних реакцій машина не поїде. У воєнний час люди багато негативу, злості, проклять адресують нашим ворогам, проте це не зброя, яка приводить до перемоги над ворогом. Тобто, чим джерело фрустрації є потужнішим або загрозливішим для прямої агресії, тоді людина застосовує змішану агресію. Агресію людина в такому випадку перенаправляє на менш загрозливий і більш доступний об'єкт.

Розгнівана людина часто діє не задумуючись. Розчарована у певних процесах, на які покладала надії та мрії, людина відмовляється від стриманості.

Гнів може спонукати особистість до позитивних вчинків, проте, як правило, коли людина гнівається її поведінка носить руйнівний характер.

Відмова, як фрустрація. Відмова від досягнення мети може бути оправданою, якщо ціль справді недосяжна. Проте, здатися чи покинути справу на пів-дороги – це одна із форм розчарування. Якщо розчарування переходить у тривалий і постійний процес, то це спонукає особистість до таких кардинальних вчинків, як: «кинути» університет, «піти» з роботи, переїхати в інше місто чи країну на постійне місце проживання тощо. Тут першість бере на себе апатія, яка відмовляється від усіх цілей, які ставила для себе особистість, тому й не може бути розчарувань, коли особистість не досягла їх.

Втрата впевненості у свої сили. Це побічна психологічна складова реакції людини на фрустрацію відмов і невиконання мети, яку ставила перед собою особистість. Втрата впевненості в собі та самооцінці означає, що якщо одну справу не завершуємо, другу також не доводимо до логічного кінця, то наступного разу, коли особистість запланує ціль, вона не зможе точно оцінити свої дії для її досягнення, а відтак, перестане довіряти собі та власним задаткам, здібностям, вмінням та навичкам. Це стане саморуйнівним і самоздійснювальним ставленням.

Стрес. Стрес діє на організм людини, як виснаження ресурсу – тіла, розуму. Коли особистість пристосовується до розчарувань, які постійно змінюються в навколишньому середовищі (часті, екстремальні або тривалі розчарування та стрес), тоді в особистості виникають і відповідні реакції (психосоматика) на означені подразники, такі, як: тривога, головна біль, депресія, болі в тілі, животі, гіпертонія, виразка, мігрень, серцеві напади, коліти тощо. Психіка прагне захистити організм від виснаження ресурсів.

Депресія, як психологічна складова реакції людини на фрустрацію. Депресія може вплинути на усі рівні життєдіяльності особистості. Для депресії немає віку, статі, матеріальних статків, національностей, віри, культур тощо. Депресія впливає на усю життєдіяльність людини – на сон, їжу, на ставлення до самого себе, цінності та ціннісні орієнтири, міжособистісну взаємодію тощо.

До інших фрустраційних реакцій віднесемо зловживання психотропними речовинами – це алкоголь, наркотики, а також проблеми з харчуванням: переїдання чи голодування, а також уся адиктивна поведінка тощо. За допомогою якої людина прагне впоратися із розчаруванням. Коли особистість вживає психотропні речовини чи заїдає невдачі тощо, тоді на мить вона відчуває задоволення, і, що проблеми зникли, тому цей миттєвий ефект «здається» і є вирішенням усіх безвихідних ситуацій, розчарувань, тривожностей та зривів від недосягнення бажаних цілей. Проте це призводить до незворотних процесів. Як тільки миттєва насолода зникає, особистість знову опиняється у тій ситуації, про яку вона прагнула забути, і ще більше розчаровується, бо вже усвідомлює, що стає адиктивною особистістю.

За науковими працями вченого Є. П. Ільїна [13], фрустрація демонструє свій прояв у таких трьох видах поведінки: екстрапунітивна, інтрапунітивна, імпунітивна форма поведінки. Означені форми поведінки окреслюють спрямованість поведінкових патернів. Агресивні реакції – це екстрапунітивна форма поведінки. Така особистість є дратівлива, озлоблена, вперта, прагне досягнути поставленої перед собою мети будь яким способом. Поведінкові патерни стають непластичні, примітивні, як правило особистість використовує засвоєні взірці поведінки набуті раніше. У своїх невдачах звинувачує усіх: обставини, людей, погоду, мову, релігію, час тощо, тільки не себе.

Тривожність, пригніченість, мовчазність з це характеристика особистості із інтрапунітивними патернами поведінки. Тут в усіх невдачах особистість звинувачуватиме тільки себе, мінімізуватиме свої домагання та інтереси, знижуватиме рівень прагнень, а згодом може й взагалі відмовитися від поставлених цілей чи мети, вважаючи себе неспроможною здійснити чи досягнути її.

Імпунітивний патерн поведінки характерний для фруструючої ситуації, яка оцінюється, як незначна чи малозначуща. В означеному випадку, знецінення є захисним своєрідним механізмом.

Проблему карбування фрустраційної реакції досліджував С. Розенцвейг [33] і визначив три її типи:

1) з карбуванням на перепоні чи перешкоді, які посилюються в залежності від обставин, чи сприятлива, несприятлива або незначна;

2) з карбуванням самозахисту, коли особистість активно звинувачує когонебудь, заперечує факт своєї провини, не «приймає» докорів від оточення, спрямовує свій захист на власне «Я»;

3) з карбуванням на задоволенні вимоги з намаганням пошуку конструктивного виходу із агресивної чи конфліктної ситуацій за допомогою інших людей чи все ж відповідальність за ситуацію взяти на себе й знайти правильне вирішення; або ж відпустити ситуацію з надією, що час та розвиток подій самостійно призведуть до її завершальної дії [33].

Отже, у підпункті параграфа з'ясували поняття фрустрації, а це – особистісне переживання незадоволених цілей, потреби. Реакції людини на фрустрацію виокремлені в емоційних проявах, станах таких як розчарування, гнів, депресія, злість, тривожність, безвихідь, зриви тощо. Відповідно реакція проявлена у поведінкових патернах на фрустрацію виражена у агресії, уникнення ситуації чи втеча від неї, як неспроможності досягнути своїх цілей, фантазування щодо перешкод (або усі винні, або я сама в усьому винна). Головне кредо фрустрації – це особистісне переживання людиною процесу незадоволення своєї потреби.

Висновки до першого розділу

Підсумовуючи перший розділ кваліфікаційної роботи зауважимо, що у ньому здійснено опис-аналіз акцентуацій характеру особистості опираючись на теоретичних і практичних напрацюваннях вчених у галузях психології та психіатрії, де окреслено, що акцентуації важливі, і мають найбільший прояв у міжособистісному спілкуванні з людьми, і в залежності від ситуації (дистрес, еустрес, трагічна, стихійна ситуація, критична, втрата близьких, улюблених домашніх тварин тощо), особистість проявляє свою загострену акцентуацію

характеру. Для визначення акцентуації, яка переважає в людини можна скористатися характерологічним опитувальником Г. Шмішека, так як анкета-опитувальник опирається на класифікацію К. Леонгарда.

Водночас у розділі представлено розуміння поняття фрустрації, де доведено, що фрустрація – це розчарування творчого інстинкту; глибоке переживання або стан невпевненості чи стан незадоволення, що потреби незадоволені. Фрустрація – це почуття гніву або роздратування, викликане нездатністю щось робити, стан розчарування; факт перешкод досягти успіху чи зробити щось.

Зазначимо, що фрустрація – це емоція, яка має свій прояв у ситуаціях, коли особистість не досягла бажаного результату. Відтак, коли особистість досягає поставленої мети, то отримує задоволення від завершені позитивної дії, а коли вона не досягла запланованого чи омріяного, то і відчуває роздратування, емоційно є дратівливою, злою, втрачає віру в себе й впевненість. Як правило, чим більшої мети особистість прагне досягти і не досягає, тим більше роздратування від такого негативного результату.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ НА ФРУСТРАЦІЙНІ РЕАКЦІЇ

2.1. Опис процедури дослідження та обґрунтування методик

Дослідження проведено на основі методик, за якими визначено та охарактеризовано вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції особистості.

Основою вибору психодіагностичних методик стали принципи психологічної діагностики, які були сформульовані такими вченими як О. О. Бодальов, В. В. Столін, О. Г. Шмельов та іншими. А саме:

Принцип відповідальності, що допускає відповідальність психолога-діагноста за збереження психічного і фізичного здоров'я, емоційно-соматичного комфорту, соціального благополуччя обстежуваного в процесі діагностики.

Принцип компетентності, який визначає, що психодіагностичне обстеження повинно виконуватися завжди кваліфікованими психологами, які мають відповідну психологічну освіту. Тобто психолог повинен братися за рішення тих завдань та питань, в яких він має професійні знання.

Принцип конфіденційності, що передбачає нерозголошення отриманих результатів без персональної згоди на це того, відносно кого проводилася психологічна діагностика.

Принцип наукової обґрунтованості психодіагностичної методики передбачає, що вона перевірена на валідність та є надійною.

Принцип не принесення шкоди передбачає, що результати психодіагностики не мають шкодити тій людині, яка проходить психодіагностичне обстеження.

Принцип об'єктивності висновків на основі результатів тестування передбачає, що вони є науково обґрунтованими, тобто виходили з результатів діагностики, що проведено за допомогою валідних і надійних методик, і ні в якому разі не залежали від суб'єктивних установок тих, хто здійснює дослідження або ж користується висновками тестування.

Принцип ефективності запропонованих рекомендацій допускає, що такі рекомендації обов'язково повинні бути корисними для тієї особи, якій вони даються.

Принцип комплексної діагностики, що означає принцип поєднання різних методичних прийомів. Психолог забезпечує необхідний рівень надійності висновків, при цьому застосовує стандартизовані і нестандартизовані методики, а також метод незалежних експертних оцінок.

Отже, при доборі методик ми опираючись на зазначені вище принципи, і для цього ми підібрали наступні психодіагностичні методики:

- опитувальник Х. Шмішека, призначений для діагностики акцентуованих типів особистості, що ґрунтується на концепції К. Леонгарда [25];
- тест фрустраційних реакцій Розенцвейга, призначений для діагностики поведінки особистості в ситуації фрустрації [25];
- методика експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко) [23];
- методика діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман) [23].

Для обробки отриманих даних ми застосували ряд методів математичної статистики: порівняльний аналіз, кореляційний аналіз [20].

Усі описані вище методики застосовувались послідовно протягом періоду нашого дослідження.

Дослідження впливу акцентуації характеру на фрустраційні реакції особистості здійснено в Львівському державному університеті внутрішніх справ. У нашому опитуванні взяло участь 34 студентів різних курсів навчання, віком

від 18 до 20 років. Щодо гендерного розподілу, то вибірка складається з 20 дівчат та 14 хлопців.

Опишемо методики, які було використано у нашій роботі.

Для визначення типу акцентуацій в досліджуваних застосовано *опитувальник К. Леонгарда – Г. Шмішека*.

Опитувальник К. Леонгарда – Г. Шмішека є особистісним опитувальником, що призначений для визначення типу акцентуації особистості та є реалізацією типологічного підходу до вивчення особистості. Даний опитувальник було опубліковано Г. Шмішеком в 1970 р.

Опитувальник побудований на теоретичній основі концепції «акцентуйованих особистостей» К. Леонгарда. Згідно даної концепції всі риси особистості розділяються на основні та додаткові. До основних рис відносять стрижень особистості, ці риси визначають її розвиток, процеси адаптації та психічне здоров'я. У випадку коли основні риси значно виражені, то говорять, що вони характеризують особистість в цілому. Якщо діють несприятливі фактори, то ці риси можуть набувати патологічного характеру, руйнують структуру особистості. Якщо в особистості основні межі яскраво виражені, то таких особистостей К. Леонгард назвав акцентуйованими. В той же час акцентуйованих особистостей не варто розглядати як патологічних особистостей. Це може бути випадком «загострення» визначених особливостей, що властиві кожній людині. Згідно К. Леонгарда, в акцентуйованих особистостей потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд.

Опитувальник складається з 97 питань, на які потрібно відповісти «так» або «ні». На даний час розроблено також скорочений варіант опитувальника. В результаті визначають такі десять типів акцентуації особистості (за класифікацією К. Леонгарда): демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий, гіпертимний, емотивний, тривожний, циклоїдний, дистимний, екзальтований.

За кожним типом акцентуації можна набрати 24 бали, що є максимальним показником. Ознакою акцентуації вважається показник, що є вищим за 12 балів. Дані, що отримано можуть бути представлені у вигляді «профілю особистісної акцентуації».

Для зручності дану методику можна пройти он-лайн через відповідні сервіси в Інтернеті.

Для визначення фрустраційних реакцій застосовано **тест фрустраційних реакцій Розенцвейга**, використовується для діагностики поведінки особистості в ситуації фрустрації. За даним тестом можна виявити індивідуальні способи подолання перешкод і емоційного ставлення до них, визначити характер вербального реагування на труднощі та оцінити дії суб'єкта за параметром конструктивності.

Матеріал тесту складається з серії 24 малюнків, що представляють кожного з персонажів під фрустраційну ситуацію. На кожному малюнку ліворуч персонаж представлений під час проголошення слів, що описують фрустрації іншого індивіда або його власну. Персонаж праворуч має над собою порожній квадрат, в який повинен вписати свою відповідь, свої слова. Риси і міміка персонажів усунені з малюнка, щоб сприяти ідентифікації цих рис (проективно).

Ситуації, представлені в тесті, можна розділити на дві основні групи.

А. Ситуація перешкоди «я» (ego-blocking situation). У цих ситуаціях яку-небудь перешкоду, персонаж або предмет зупиняють, бентежать, збивають з пантелику, словом, будь-яким прямим способом фруструють суб'єкта. Існують 16 ситуацій даного типу.

Б. Ситуація перешкоди «понад я» (ego-blocking situation). Суб'єкт при цьому служить об'єктом звинувачення, якого закликають до відповідальності або звинувачують інші. Таких ситуацій є 8.

Оцінка тесту дозволяє звести кожен відповідь до деякого числа символів, які відповідають теоретичній концепції. Кожна відповідь оцінюється з двох точок зору.

Кожна відповідь оцінюється з погляду двох критеріїв напряму реакції і типу реакції.

1. *Екстрапунітивні реакції* – реакція спрямована на живе або неживе оточення у формі підкреслення ступеня ситуації, що фруструє, у формі осуду зовнішньої причини фрустрації, або ставиться в обов'язок іншій особі вирішити дану ситуацію.

2. *Інтропунітивні реакції* – реакція спрямована суб'єктом на самого себе; випробовуваний приймає ситуацію, що фруструє, як сприятливу для себе, приймає провину на себе або бере на себе відповідальність за виправлення даної ситуації.

3. *Імпунітивні реакції* – ситуація, що фруструє, розглядається як малозначна, як відсутність чиеї-небудь провини або як щось таке, що може бути виправлене саме собою, варто лише почекати і подумати.

Реакції розрізняються також з точки зору їх типів:

1. *Тип реакції «з фіксацією на перешкоді»* – у відповіді випробовуваного перешкода, що викликала фрустрацію, всіляко підкреслюється або інтерпретується як свого роду благо, а не перешкода, або описується як така, що не має серйозного значення.

2. *Тип реакції «з фіксацією на самозахисті»* – головну роль у відповіді випробовуваного грає захист себе, свого «Я», і суб'єкт або засуджує когось, або визнає свою провину, або ж відзначає, що відповідальність за фрустрацію нікому не може бути приписана.

3. *Тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби»* – відповідь спрямована на розв'язанні проблеми; реакція приймає форму вимоги допомоги від інших осіб для вирішення ситуації; суб'єкт сам береться за рішення ситуації або ж вважає, що час і хід подій приведуть до її виправлення.

З поєднань цих шести категорій одержують дев'ять можливих фактори і два додаткові варіанти.

Для позначення напряму реакції користуються буквами *E, I, M*.

E – екстрапунітивні реакції;

I – інтропунітивні реакції;

M – імпунітивні реакції.

Типи реакцій позначаються наступними символами:

OD – з фіксацією на перешкоді,

ED – з фіксацією на самозахисті,

NP – з фіксацією на задоволенні потреби.

Для визначення зовнішнього джерела детермінації фрустраційного стану ми застосували **методику діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. І. Вассерман)**.

Соціальна фрустрація розуміється як вид або форма психічної напруги, що обумовлена незадоволеністю досягненнями та становищем індивіда в соціальній ієрархії. Даний опитувальник фіксує ступінь незадоволеності особистості соціальними досягненнями в основних аспектах. Досліджуваным пропонується оцінити запропоновані твердження відповідно до шкали з п'яти пунктів від 0 до 4, де 0 – повністю задоволений та 4 – повністю незадоволений. Під час обробки результатів обраховується середнє арифметичне та отримані дані порівнюються з наступними рівнями соціальної фрустрації:

Від 3,5 до 4 балів – високий рівень,

Від 3 до 3,4 балів – підвищений рівень,

Від 2,5 до 2,9 балів – помірний рівень,

Від 2 до 2,4 балів – невизначений рівень,

1,5 до 1,9 балів – знижений рівень,

0,5 до 1,4 балів – дуже низький рівень,

Від 0 до 0,5 балів – соціальна фрустрованість відсутня або майже відсутня.

Для визначення внутрішнього джерела детермінації фрустраційного стану ми застосували **методику експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко)**.

На думку В. Бойко фрустрація проявляється в переживаннях розчарування, тривоги, дратівливості та розпачу. В той час в людини знижується продуктивність діяльності. Тому фрустрація не рідко розглядається як одна з

форм психологічного стресу. Поняття фрустрації розглядається з такими поняттями, як:

- фрустратор – причина, що викликає фрустрацію;
- фрустраційна ситуація;
- фрустраційна реакція.

Рівень фрустрації залежить:

- від сили, інтенсивності фрустратора;
- від функції стану людини, що потрапила в ситуацію фрустрації;
- від стійких форм емоційного реагування на життєві труднощі, що були сформовані в процесі становлення особистості.

Опитувальник складається з дванадцяти запитань, відповіді на які носять позитивний чи негативний характер.

Під час обробки результатів тесту підраховується загальна сума балів.

Рівень особистісної фрустрації визначають за наступними показниками:

від 10 до 12 балів – дуже високий рівень фрустрації;

від 5 до 9 балів – стійка тенденція до фрустрації;

до 4 балів і менше – низький рівень.

А також методи математичної статистики: описова статистика, кореляційний аналіз.

Отже, для визначення впливу акцентуації характеру на фрустраційні реакції людини ми застосували опитувальник Х. Шмішека для діагностики акцентуованих типів особистості, що ґрунтується на концепції К. Леонгарда, тест фрустраційних реакцій Розенцвейга [18] для діагностики поведінки особистості в ситуації фрустрації, методику експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко) та методику діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман).

2.2. Аналіз результатів дослідження впливу акцентуації характеру на фрустраційні реакції

Оскільки досліджується вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції людини, то першою методикою, яку ми проаналізуємо є опитувальник Х. Шмішека. Вона ґрунтується на концепції акцентуованих типів особистості К. Леонгарда. Числові дані щодо прояву акцентуацій у досліджуваних представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Результати опитувальника Х. Шмішека (кількісні показники та %)

№ п/п	Акцентуація	Високий		Низький	
		К-сть	%	К-сть	%
1.	Демонстративний	15	44,1	19	55,9
2.	Ригідний	14	41,2	20	58,2
3.	Педантичний	9	26,5	15	73,5
4.	Збудливий	18	52,9	16	47,1
5.	Гіпертимний	20	58,8	7	41,2
6.	Дистимний	4	11,8	30	88,2
7.	Тривожний	17	50,0	17	50,0
8.	Екзальтований	19	55,9	15	44,1
9.	Емотивний	22	64,7	12	36,3
10.	Циклотимний	10	29,4	24	71,6

Як бачимо в таблиці 2.1 за опитувальником Х. Шмішека визначено, що серед 64,7% студентів проявляється емотивна акцентуація. Ці студенти є емоційними, чутливими, тривожними, балакучими, гуманними, співчутливими. Життєві події, що є вразливими вони сприймають дуже серйозно. Достатньо рідко вступають в конфлікти, приховують образи та емоції. Є дуже обов'язковими та самокритичними.

У 58,8% опитаних визначено гіпертимну акцентуацію. Їм притаманна велика рухливість, товариськість, жвавість рухів і міміки, вони схильні до бешкетування. Їм подобається бути в компанії однолітків, прагнуть лідерства.

Оцінка себе є підвищеною, вони є веселими, легковажними, життєрадісними. Не мають глибинних почуттів. Вони є ініціативними, діяльними, винахідливими. Важко сприймають жорстоку дисципліну, монотонну роботу та самотність.

Екзальтовану акцентуацію визначено у 55,9 % студентів. Ці досліджувані добре контактують, часто закохуються та захоплюються. Не рідко сперечаються, в той же час не загострюють суперечку до конфлікту. Проявляють альтруїзм, співчуття. Мають гарний естетичний смак, виявляють яскраві та щирі почуття. У них часто змінюється настрій, поривчасті, легко переходять від захоплення до розчарування.

У 52,9% студентів визначено збудливу акцентуацію. Цим студентам притаманна підвищена імпульсивність, інстинктивність, дратівливість, запальність. Можуть провокувати конфлікти і займати активну сторону. У навчанні та праці не старанні, не виявляють бажання. Щодо майбутнього, то тут є байдужість.

У половини студентів проявляється тривожна акцентуація. Цим студентам характерна сором'язливість, невпевненість у собі, низька контактність. Вони уникають шумних компаній, важко переживають контрольні заходи, екзамени та перевірочні роботи. У них рано формується відповідальність, високі моральні та етичні вимоги. Власну неповноцінність намагаються замаскувати самоствердженням у тих видах діяльності, де можуть якнайкраще розкрити власні здібності. Також характеризуються товариськістю, самокритичністю.

У 44,1 % опитаних проявляється демонстративна акцентуація. Для них характерна підвищена самооцінка та демонстративність у поведінці, в той же час легко встановлюють контакти. Досліджувані схильні до фантазій, прикрашають власну особу, мають артистичні риси. Хочуть бути лідерами, прагнуть визнання, похвали та захоплення. Оскільки мають неординарне мислення та вчинки, то до них тягнуться інші люди.

Також трохи більше половини (52,9%) опитаних виявлено ригідну акцентуацію. У них проявляється інертність намірів та негативні переживання,

помірна контактність. Досліджувані нерідко ініціюють конфлікти та є активними в них. Є вразливими, легко ображаються, злопам'ятними та ревливими.

Циклотимна акцентуація проявляється четвертої частини нами опитаних (29,4 %). У цих досліджуваних часто змінюється настрій та є залежними від навколишніх подій. Радісні події викликають у них бажання діяти, бажання говорити, налагоджувати контакти. Сум викликає у них пригніченість, недобррозичливість, замкненість у собі.

Педантичну акцентуацію виявлено у 26,5% опитаних студентів. Вони є ригідними, інертними. Рідко конфліктують, до лідерства не схильні. Є пунктуальними, охайними, особливої уваги приділяють чистоті та порядку, сумлінні та схильні до суворого дотримання правил. Під час роботи неквапливі, посидючі, орієнтуються на високу якість результату, схильні до самоперевірок, сумнівів.

Найменше серед опитаних (11,8 %) проявляється дистимна акцентуація. Для них характерна серйозність, повільність, слабкість вольових зусиль, занижена самооцінка. Ці досліджувані є малоконтактними, небагатослівними, мовчазними. Вони уникають шумних компаній, цінують друзів та готові підкорятися своїм друзям. Є сумлінними та вирізняються загостреним почуттям справедливості.

Отже, серед досліджуваних виявлено таку ієрархію акцентуацій: емотивна, гіпертимна, екзальтована, збудлива, тривожна, демонстративна, ригідна, циклотимна, педантична, дистимна.

Для більш наочного розгляду прояву акцентуацій у студентів результати ми представили на рисунку 2.1.

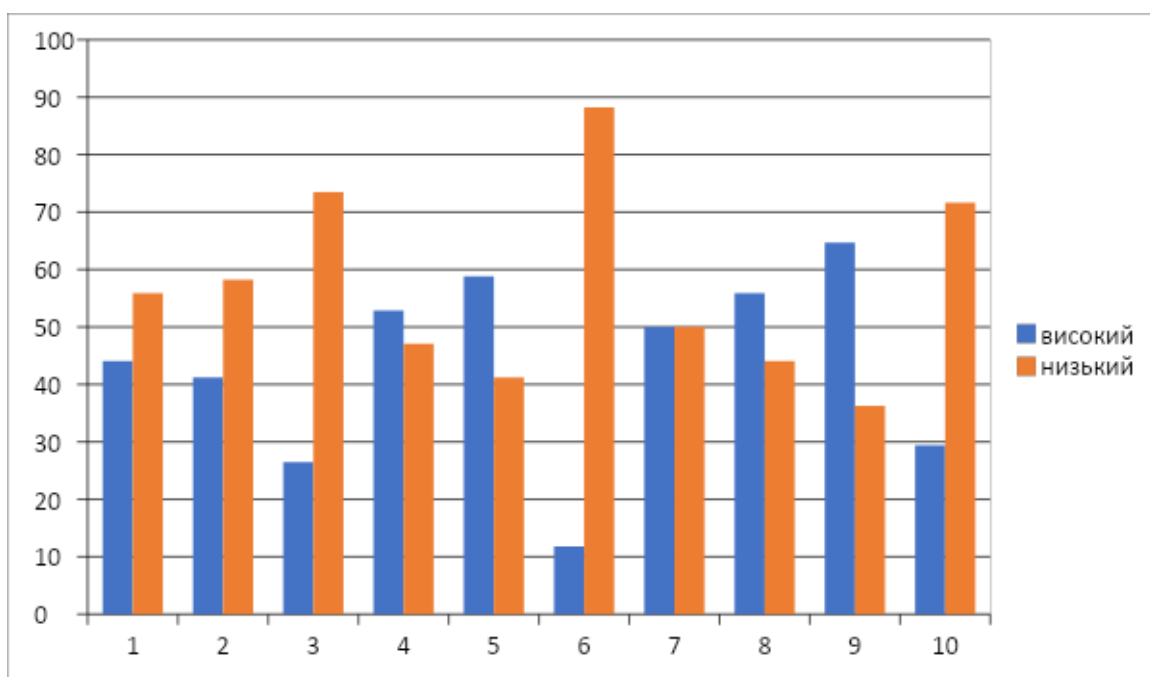

Рис. 2.1. Прояв акцентуованих типів особистості К. Леонгарда, (%)

Примітка: типи акцентуацій: 1 – демонстративний, 2 – ригідний, 3 – педантичний, 4 – збудливий, 5 – гіпертимний, 6 – дистимний, 7 – тривожний, 8 – екзальтований, 9 – емотивний, 10 – циклоїдний.

Як бачимо на графіку рисунку 2.1 найбільше проявляються такі акцентуації, як: збудлива, гіпертимна, тривожна, екзальтована та емотивна. Найменше – дистимна та педантична.

С. А. Прахова провела дослідження значимості акцентуацій характеру в предикторній структурі фрустраційних станів учнів різних вікових груп, в тому числі і студентів. Автором було визначено, що в юнаків найбільше проявляється гіпертимний, екзальтований, емотивний, циклотимний та ригідний типи акцентуацій [24]. Як бачимо ми отримали наближені дані до результатів зазначеного дослідження.

Для визначення зовнішнього або внутрішнього джерела детермінації фрустраційного стану ми застосували методику експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко) та методику діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман).

Далі проаналізуємо отримані результати наступної методики. Для визначення внутрішнього джерела детермінації фрустрації у наших досліджуваних ми застосували методику експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко). Рівень особистісної фрустрації визначають за такими рівнями: дуже високий рівень фрустрації (10-12 б.), стійка тенденція до фрустрації (5-9 б.) та низький рівень (0-4 б.). Отримані дані представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Рівень особистісної фрустрації

<i>Рівень</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
високий рівень	6	17,6
середній рівень	16	47
низький рівень	12	35,4

Як бачимо в таблиці 2.2 високий рівень особистісної фрустрації мають 17,6% опитаних нами студентів, середній рівень її прояву 47% досліджуваних та 35,4% опитаних демонструють низький рівень, тобто вона є практично відсутньою.

Розглянемо частоту переживання та рівні особистісної фрустрації. Насамперед охарактеризуємо тих досліджуваних, які виявляють високий рівень особистої фрустрації. Для них характерне порушення міжособистісної взаємодії, у них проявляються негативні емоційні переживання, відчуженість. Ці негативні емоції залежать від того чи є можливість їх розрядити. Якщо надмірне напруження не завершується розрядкою, то фрустрація виражається через дратівливість, агресію та озлобленість. У досліджуваних агресивні дії (як відповідь на фрустраційний стан) виникають тоді, коли внутрішня напруга ніби шукає розрядку в іншій людині, яка знайшла своє усвідомлення як зовнішня причина негативного емоційного стану.

В той же час найбільш вираженим є середній рівень прояву негативних емоційних переживань, тобто середній рівень особистісної фрустрації. А

середній рівень свідчить про потенційну небезпеку викликання фрустраційної поведінки.

Третина наших опитаних мають низький (або ж відсутній) рівень особистісної фрустрації. Досліджувані під час здійснення діяльності, при міжособистісній взаємодії навіть при неможливості досягнути бажаного, вони не переживають негативні емоції. Це свідчить, що вони здатні конструктивно взаємодіяти та розвивати свої внутрішні позитивні якості, позитивні емоційні стани.

Графічно отримані результати представлено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Рівень особистісної фрустрації, %

Отже, серед студентів у п'ятої частини проявляється високий рівень особистісної фрустрації, майже у половини середній рівень її.

Для визначення зовнішнього джерела детермінації фрустраційного стану ми застосували методику діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман). Соціальна фрустрація розуміється як вид або форма психічної напруги, що обумовлена незадоволеністю досягненнями та становищем індивіда в соціальній ієрархії. Рівень соціальної фрустрації визначають за такими

рівнями: високий (3,5-4 б.), підвищений (3-3,4 б.), помірний (2,5-2,9 б.), невизначений (2-2,4 б.), знижений (1,5-1,9 б.), дуже низький (0,5-1,4 б.), соціальна фрустрованість відсутня або майже відсутня (0-0,5 б.). Отримані дані представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Прояв рівнів соціальної фрустрації

<i>Рівень</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
високий	4	11,8
підвищений	2	5,9
помірний	6	17,6
невизначений	5	14,7
знижений	3	8,8
дуже низький	10	29,4
соціальна фрустрованість відсутня або майже відсутня	4	11,8

Як бачимо в таблиці 2.3 високий рівень соціальної фрустрації виявлено у 11,8 % студентів, підвищений рівень демонструють 5,9 %, помірний мають 17,6 %. У 14,7 % досліджуваним не визначено наявності або відсутності соціальної фрустрації. Щодо нижчого рівня соціальної фрустрації, то знижений рівень виявлено у 8,8 % опитаних, у 29,4 % низький та 11,8 % не мають соціальної фрустрації.

Соціальна фрустрація відрізняється від особистісної тим, що під час фрустрацій від соціуму психічна напруга викликається незадоволенням особистісних досягнень і статусом студента в соціально заданих ієрархіях. Такі рівні соціальної фрустрації як дуже високий та високий свідчать про неадекватне ставлення студентів до соціуму, недостатній рівень комунікації, неможливість встановлювати взаєностосунки з оточуючими. Професійний вибір їх не задовольняє, успішність у навчанні є низькою. Проявляється апатія та

відчуженість. Мають проблеми у спілкуванні, у навчанні та невдачі на шляху до досягнення мети.

Графічно отримані дані щодо рівнів прояву соціальної фрустрації у досліджуваних представлено на рисунку 2.3.

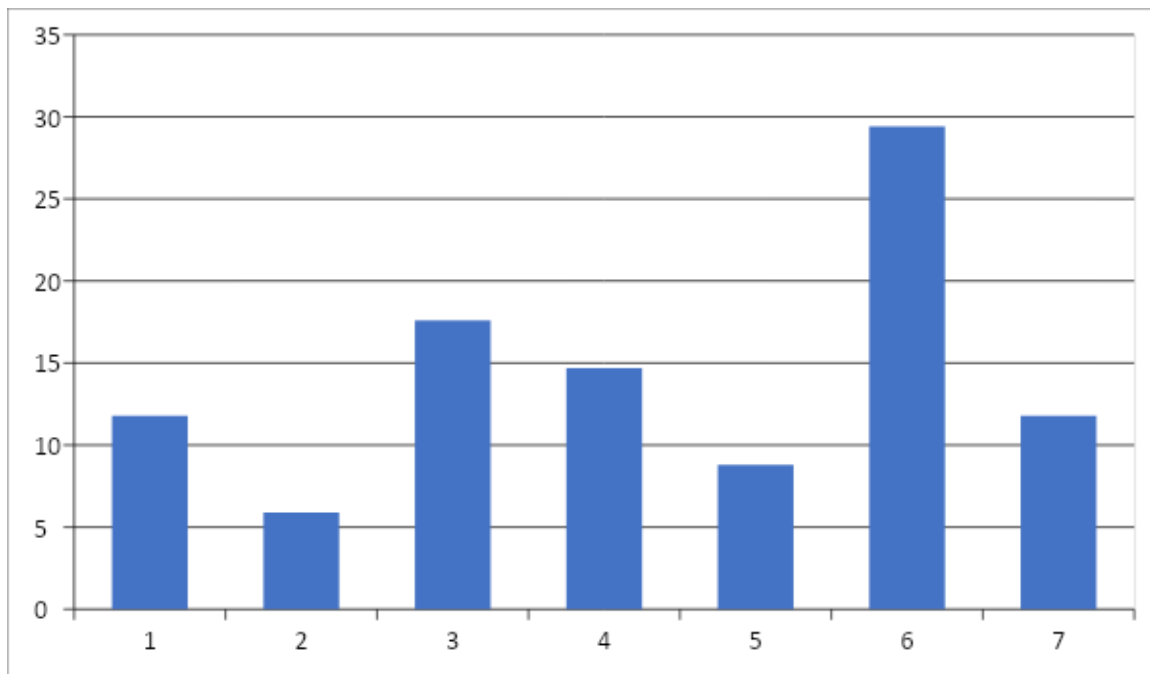

Рис. 2.3. Прояв рівнів соціальної фрустрації, %

Примітка: рівні соціальної фрустрації: 1 – високий, 2 – підвищений, 3 – помірний, 4 – невизначений, 5 – знижений, 6 – дуже низький, 7 – соціальна фрустрованість відсутня або майже відсутня.

Як бачимо 11,8% серед опитаних нами студентів демонструють високий рівень соціальної фрустрації, що свідчить про втрати здатності усвідомлювати власні потреби та бажання та працювати над ними. У стані фрустрації студент постійно перебуває під впливом негативних емоцій, який викликається наприклад такою думкою «Я хочу це, але не можу це зробити». У молодій людини є бажання та потреби, але вони не можуть реалізуватися, особистість поставила перед собою цілі, але вони не можуть досягатися. Тобто наміри особистості є блокованими такими перешкодами на шляху до втілення, як: зовнішні обставини, заборони, брак коштів, відсутність відповідних внутрішніх ресурсів та інше.

Отже, п'ята частина опитаних студентів демонструє високий рівень соціальної фрустрації. Половина досліджуваних маю знижений та низький рівень фрустрації.

Для визначення прояву фрустраційних реакцій у досліджуваних використано методику фрустраційних реакцій Розенцвейга. Під час проведення досліджуваному пропонується спроектувати свої уявлення та емоційну реакцію на певну фрустраційну ситуацію. Оскільки ми досліджуємо реакції на ситуацію фрустрації, саме тому подальшому аналізу представимо результати тесту фрустраційних реакцій Розенцвейга, які проявляються у наших досліджуваних. Результати методики дослідження фрустраційних реакцій Розенцвейга представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Напрямки фрустраційних реакцій

<i>Напрямки фрустраційних реакцій</i>	<i>Кількість осіб</i>	<i>%</i>
<i>E – екстрапунітивні реакції</i>	11	32,4
<i>I – інтропунітивні реакції</i>	13	38,2
<i>M – імпунітивні реакції</i>	10	29,4

Як бачимо в таблиці 2.4 серед досліджуваних найбільше проявляються інтропунітивні реакції (у 38,2%), а найменше імпунітивні реакції (29,4%).

Отже, в опитуваних, що демонструють інтропунітивні реакції на фрустрацію, реакція спрямована на себе, ці студенти приймають ситуацію, що фруструє, як сприятливу для себе, приймають провину на себе або беруть на себе відповідальність за виправлення даної ситуації.

Графічно отримані дані щодо прояву фрустраційних реакцій представлено на рисунку 2.4.

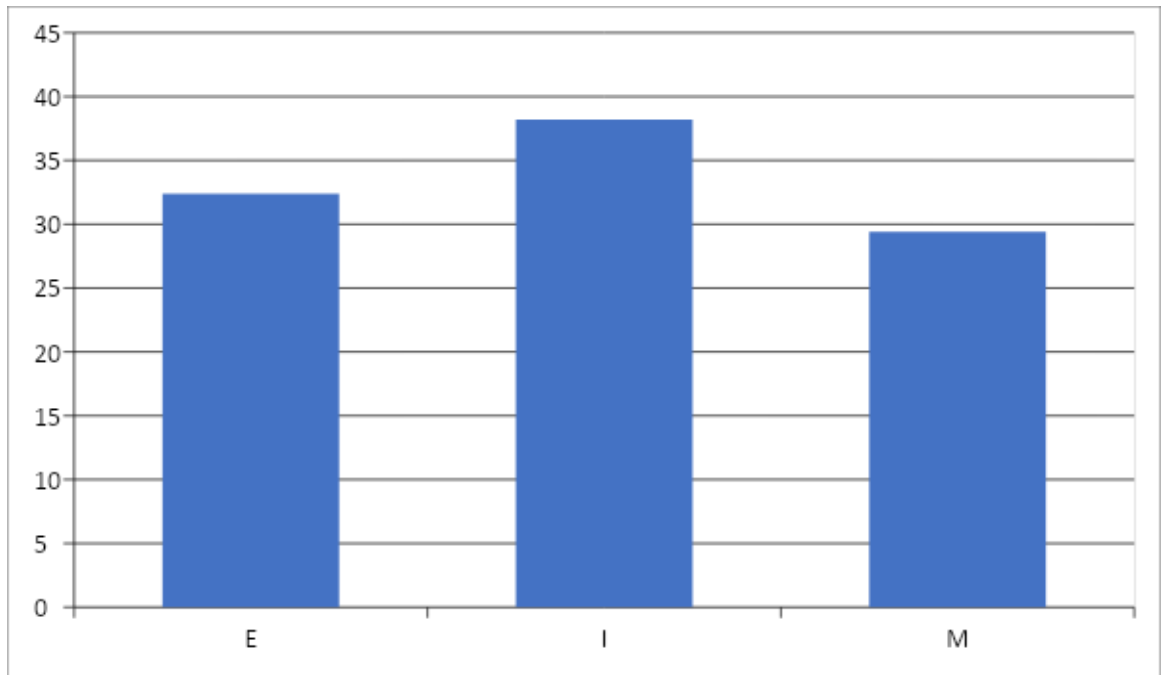

Рис. 2.4. Напрямки фрустраційних реакцій

Примітка: *E* – екстрапунітивні реакції, *I* – інтропунітивні реакції, *M* – імпунітивні реакції.

Дещо менше студентів демонструють екстрапунітивні реакції (32,4%), які є неконструктивними за типами реакцій. Отримані дані свідчать про схильність студентів до підвищеної фіксації на труднощах, також проявляється властивість оцінювати ситуації фрустрації не як завдання для вирішення, а як загрозу особистому «Я». Для досліджуваних притаманний низький рівень відповідальності за наслідки своїх дій та запереченням власної провини, які поєднуються із здатністю перекладати відповідальність за виникнення фрустраційної ситуації та інших осіб.

Щодо імпунітивного напрямку реакції, то серед досліджуваних, які його демонструють виявлено 29,4%. Ці досліджувані фруструючу ситуацію розглядають як малозначну, як відсутність чієї-небудь провини або як щось таке, що може бути виправлене саме собою, варто лише почекати і подумати.

Отримані дані можна пояснити тим, що в юнацькому віці відбувається перебудова Я-концепції, докорінно змінюється соціальна ситуація розвитку, відбуваються протиріччя, зумовлені зміною механізмів соціального контролю, а

також формується інша, якісно нова система взаємин у спілкуванні з одногрупниками та іншими.

Щодо типів реакції на фрустраційну ситуацію, то результати них представлено у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Типи фрустраційних реакцій

<i>Напрямки фрустраційних реакцій</i>	<i>Кількість осіб</i>	<i>%</i>
<i>OD – фіксація на перешкоді</i>	18	53
<i>ED – фіксація на самозахисті</i>	13	38,2
<i>NP – фіксація на задоволенні потреби</i>	3	8,8

Як бачимо в таблиці 2.5 у вибірці найбільше проявляється такий тип реакції на фрустрацію як фіксація на перешкоді (53%). У відповідях досліджуваного перешкода, яка викликає фрустрацію, підкреслюється або ж інтерпретується як яесь благо, а не як перешкода. Або ж описується ними як така, що не має серйозного значення.

Щодо типу реакції з фіксацією на самозахисті, то серед студентів її демонструють 38,2%. У цих досліджуваних під час відповідей головної ролі відіграє захист себе, свого «Я», і вони або засуджують когось, або визнають свою провину, або ж відзначають, що відповідальність за фрустрацію нікому не може бути приписана.

Найменше проявляється тип реакції з фіксацією на задоволені потреби (8,8%). Їхні відповіді спрямовані на розв'язання проблем; їхня реакція приймає форму вимоги допомоги від інших осіб для вирішення ситуації; досліджувані самі беруться за рішення ситуації або ж вважають, що час і хід подій приведуть до її виправлення.

Графічно отримані дані щодо типів фрустраційних реакцій представлено на рисунку 2.5.

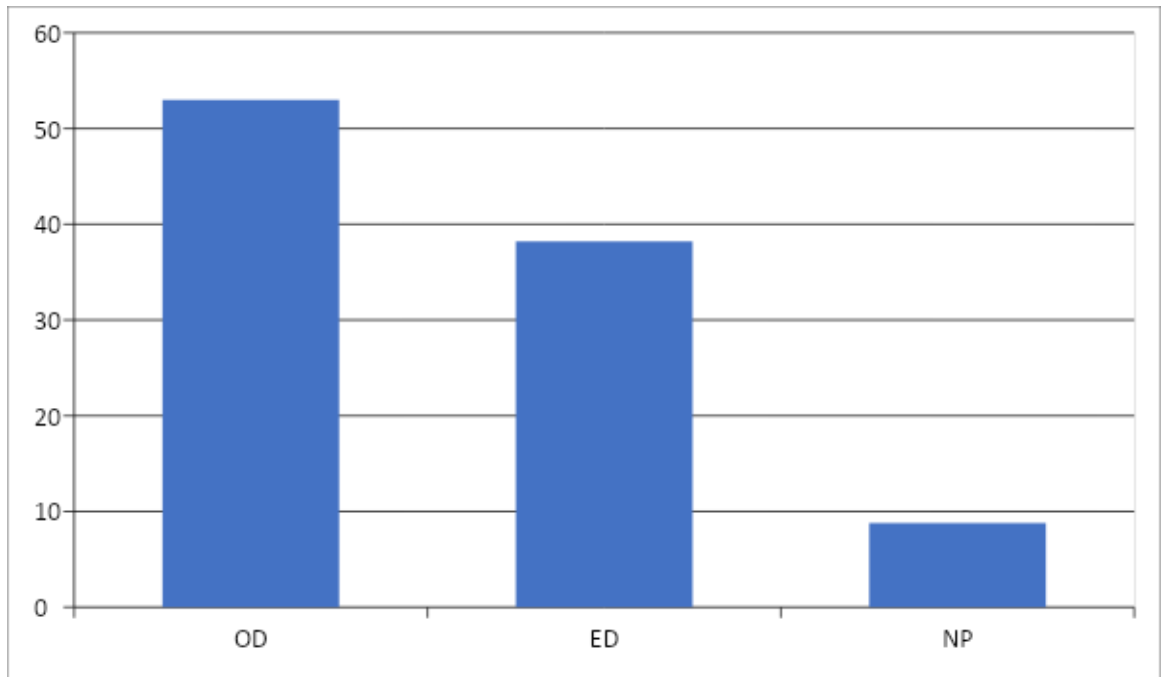

Рис. 2.5. Прояв типів фрустраційних реакцій

Примітка: типи реакції: *OD* – фіксація на перешкоді, *ED* – фіксація на самозахисті, *NP* – фіксація на задоволенні потреби.

Отже, серед студентів проявляються такі напрямки реакцій як спрямованість на зовнішнє та на самого себе. Щодо перешкод, що заважають бажанню досягнути бажаного, то вони або інтерпретуються як благо або нівелюються. А також відповідальність за фрустрацію приписують або собі, або іншому, або ж нікому.

Цікавими виявилися результати щодо емоційного відгуку та реакції на представлені картинки тесту. Ці дані представлено в таблиці 2.6.

Оскільки кожна картинка-стимул містить у собі емоційний компонент, то реакція на ситуацію фрустрації є спонтанною. Студенти мимоволі стають в ситуацію, коли вони реагують першими та природнім способом для них.

Отже, серед студентів найбільше проявляються такі напрямки реакції як екстрапунітивні та інтропунітивні та такі типи реакції на фрустрацію як фіксація на перешкоді та самозахисті.

Таблиця 2.6

Найбільш часті реакції на фрустраційні картинки

<i>Номер картинки</i>	<i>Зміст картинки</i>	<i>Висловлювання</i>
6	Жінка бере книги у бібліотеці, але їй не дозволяють взяти більше, ніж передбачено правилами бібліотеки	«Мені дуже потрібно...», «Я думаю, що Ви самі більше берете...», «Перепрошую, але мені дуже потрібно...»
8	Один юнак каже іншому «Твоя подруга запросила мене сьогодні ввечері на танці. І сказала, що ти не прийдеш»	«І що?..», «То ти сам так зробив щоб вона тебе запросила...», «Це котра з моїх дівчат?», «Ти мабуть нав'язався їй»
10	Одна людина каже іншій «Ви брехун! Ви це самі знаєте!»	«Ти сам є брехуном!», «А чому це я брехун?», «Ти сам на себе подивися!»
14	Одна подруга говорить іншій «Вона повинна бути тут вже більше 10 хвилин»	«Нічого, почекаємо, але все скажемо, що про неї думаємо», «Нічого її більше чекати»

Оскільки ми досліджуємо вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції особистості, то спостерігаємо за тим як акцентуації характеру пов'язані з реакцією студентів на ситуації, які для них є фрустраційними. Для цього ми поділили всіх опитаних на дві групи. Одна з них мала конструктивний профіль реакцій на фрустраційні ситуації, в який ввійшли інтропунітивні та імпунітивні реакції та налічувала 23 особи. Друга група мала неконструктивний профіль реакцій на фрустраційні ситуації, в який ввійшли екстрапунітивні реакції та налічувала 11 осіб. Отже, розподіл акцентуацій характеру досліджуваних

залежно від конструктивних та неконструктивних реакцій на ситуацію фрустрації представлено в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Типи акцентуацій у групах з переважанням конструктивних та неконструктивних профілів реакцій на фрустраційні ситуації

<i>Акцентуації характеру</i>	<i>Профілі реакцій на фрустраційні ситуації</i>	
	<i>Конструктивний</i>	<i>Не конструктивний</i>
Демонстративний	43,5	36,4
Ригідний	43,5	27,3
Педантичний	23,3	18,2
Збудливий	52,5	45,4
Гіпертимний	52,5	54,2
Дистимний	4,0	18,2
Тривожний	43,5	54,5
Екзальтований	47,8	72,7
Емотивний	56,5	81,8
Циклотимний	23,3	27,3

Як бачимо в таблиці 2.7 за конструктивним профілем реакцій на фрустраційні ситуації у досліджуваних вищі показники за такими типами акцентуацій характеру як: демонстративний, ригідний та збудливий. Тобто у досліджуваних не рідко проявляється інертність намірів та негативні переживання, помірна контактність. Мають підвищену самооцінку та демонстративність у поведінці, схильні до фантазій, прикрашають власну особу, мають артистичні риси. А також притаманна підвищена імпульсивність, інстинктивність, дратівливість, запальність. Можуть провокувати конфлікти і займати активну сторону.

Щодо неконструктивного профілю реакцій на ситуацію фрустрації, то вищі показники за такими типами акцентуацій, як: дистимний, тривожний,

екзальтований, емотивний. Тобто для досліджуваних характерна серйозність, повільність, слабкість волевих зусиль, занижена самооцінка, малоконтактність, небагатослівність, мовчазність. Студентам характерна сором'язливість, невпевненість у собі, низька контактність. Вони уникають шумних компаній, важко переживають контрольні заходи, екзамени та перевірочні роботи. У них рано формується відповідальність, високі моральні та етичні вимоги. Добре контактують, часто закохуються та захоплюються. Не рідко сперечаються, в той же час не загострюють суперечку до конфлікту. Проявляють альтруїзм, співчуття, часто змінюється настрій, поривчасті, легко переходять від захоплення до розчарування. Проявляється емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, гуманність. Життєві події, що є вразливими вони сприймають дуже серйозно. Досліджувані є дуже обов'язковими та самокритичними.

Графічно результати представлено на рисунку 2.6.

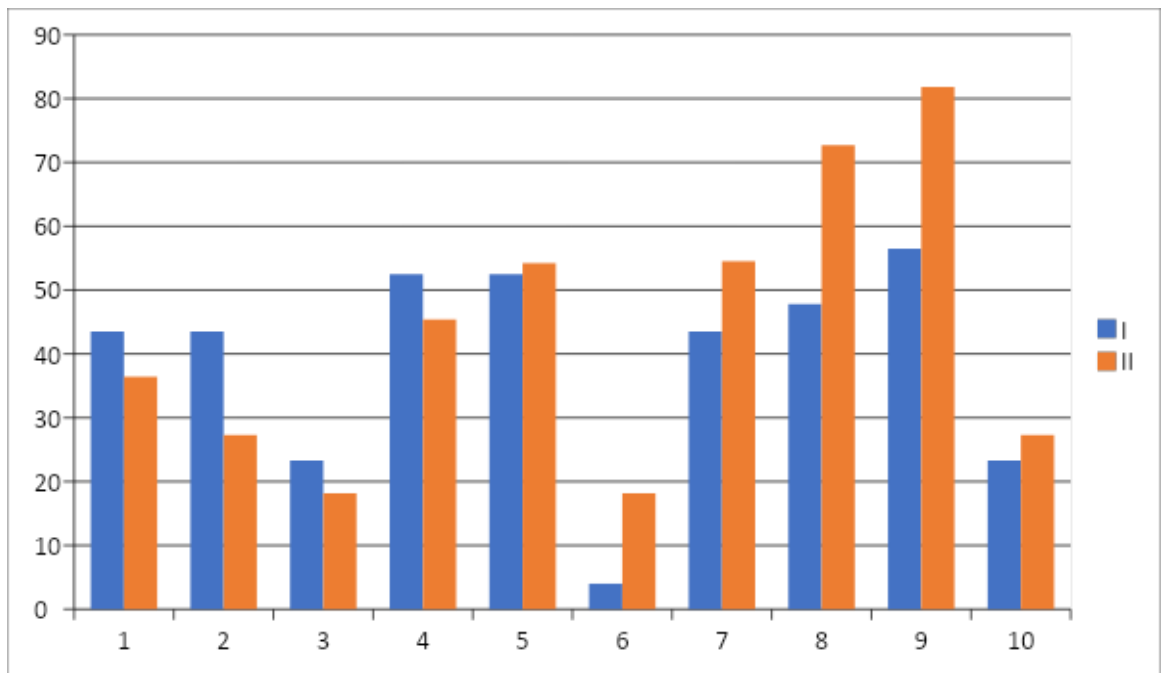

Рис. 2.6. Типи акцентуацій у групах з переважанням конструктивних та неконструктивних профілів реакцій на фрустраційні ситуації

Примітки:

- типи акцентуацій: 1 – демонстративний, 2 – ригідний, 3 – педантичний, 4 – збудливий, 5 – гіпертимний, 6 – дистимний, 7 – тривожний, 8 – екзальтований, 9 – емотивний, 10 – циклоїдний;
- профілі реакцій на фрустраційні ситуації: I – конструктивний, II – неконструктивний.

Цікавим виявилось те, що за такими типами акцентуацій як гіпертимний та циклоїдний показники майже рівні в студентів як за конструктивним профілем реакцій на фрустраційні ситуації, так і не конструктивним.

Отже, у досліджуваних за конструктивним профілем реакцій на фрустраційні ситуації визначено вищі показники за такими типами акцентуацій характеру як: демонстративний, ригідний, педантичний та збудливий. Щодо неконструктивного профілю реакцій на ситуацію фрустрації, то вищі показники за дистимним типом акцентуації.

Також для визначення впливу акцентуацій характеру та фрустраційні реакції людини ми використали кореляційний аналіз. Кореляційний аналіз призначений для виявлення взаємозв'язків між величинами, які отримані в результаті тестування. В результаті визначаються прямі та зворотні кореляційні зв'язки. Критеріями рівнів кореляційних зв'язків були межі, за якими вони оцінюються, а саме:

слабкий, низький рівень кореляції $r < 0,3$,

помірний - $r = 0,3 - 0,5$,

помітний - $r = 0,5 - 0,7$,

високий $r > 0,7$.

Для кореляційного аналізу ми взяли шкали таких методик, як: опитувальник Х. Шмішека, призначений для діагностики акцентуованих типів особистості, що ґрунтується на концепції К. Леонгарда; тест фрустраційних реакцій Розенцвейга, призначений для діагностики поведінки особистості в ситуації фрустрації; методика експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації

(автор В. Бойко); методика діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман).

Ми передбачали, що між акцентуаціями характеру та особистісною та соціальною фрустрацією є позитивні взаємозв'язки.

Виявлено прямо пропорційну, позитивну кореляцію між особистісною фрустрацією та такими акцентуаціями, як: емотивна ($r = 0,358$, $p = 0,28$), тривожна ($r = 0,378$, $p = 0,27$), демонстративна ($r = 0,350$, $p = 0,40$). Тобто у досліджуваних з підвищенням особистісної фрустрації підвищуються показники емотивної, тривожної та демонстративної акцентуації характеру. Чим більше буде проявлятися особистісна фрустрація, тим більше виявляється емоційність, чутливість, тривожність, балакучість; сором'язливість, невпевненість у собі, низька контактність; підвищуватися самооцінка та демонстративність у поведінці.

Кореляційна плеяда між особистісною фрустрацією та такими акцентуаціями характеру, як емотивна, тривожна та демонстративна представлено на рисунку 2.6.

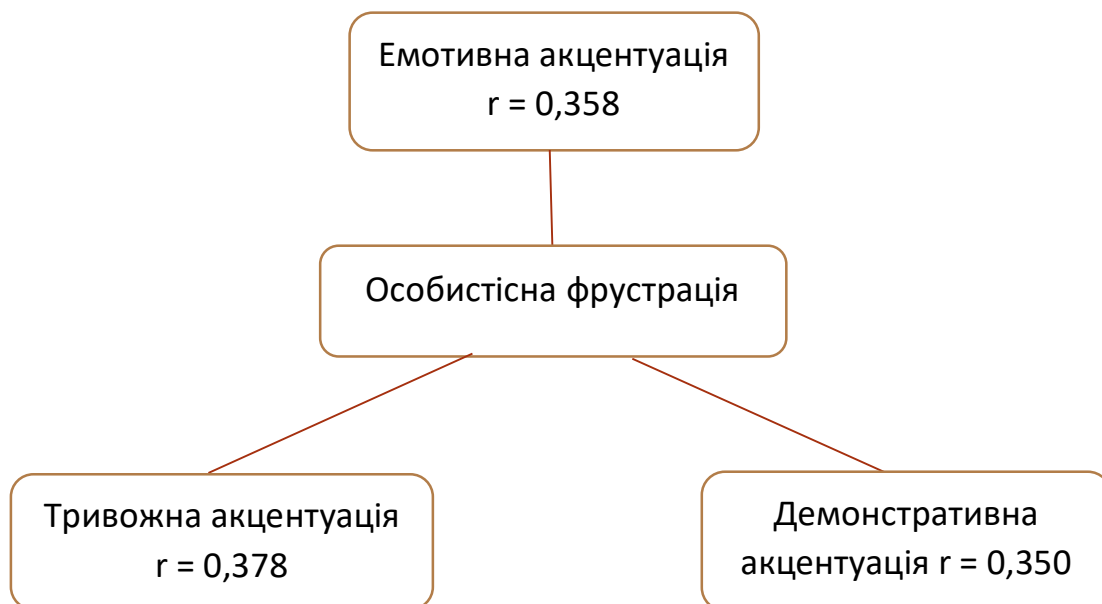

Рис. 2.6. Кореляційна плеяда між особистісною фрустрацією та акцентуаціями характеру

Отже, спостерігається прямо пропорційна, позитивна кореляція між особистісною фрустрацією та емотивною, тривожною та демонстративною акцентуаціями.

Також виявлено прямо пропорційну, позитивну кореляцію між соціальною фрустрацією та гіпертимною ($r = 0,399$, $p = 0,19$), збудливою ($r = 0,350$, $p = 0,40$), демонстративна ($r = 0,366$, $p = 0,33$). Тобто у досліджуваних з підвищенням соціальної фрустрації підвищуються показники гіпертимної, збудливої та демонстративної акцентуацій характеру. Чим більше буде проявлятися соціальна фрустрація, тим більше виявляється товариськість, життєрадісність, винахідливість; підвищена імпульсивність, інстинктивність, дратівливість, запальність; підвищуватися самооцінка та демонстративність у поведінці.

Кореляційна плеяда між особистісною фрустрацією та такими акцентуаціями характеру, як гіпертимна, збудлива та демонстративна представлено на рисунку 2.7.

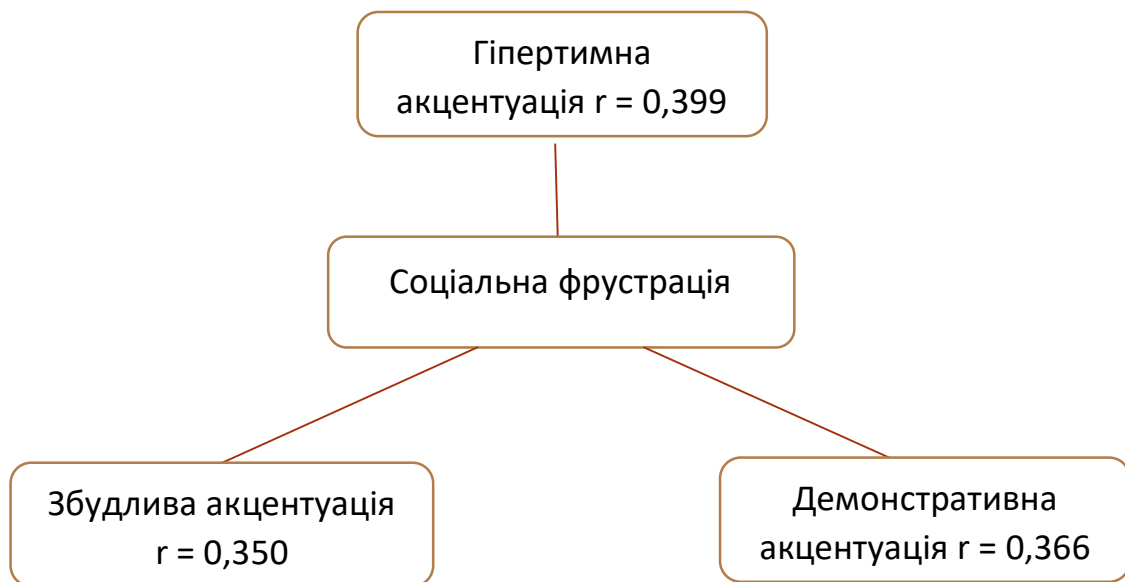

Рис. 2.7. Кореляційна плеяда між соціальною фрустрацією та акцентуаціями характеру

Отже, спостерігається прямо пропорційна, позитивна кореляція між соціальною фрустрацією та гіпертимною, збудливою та демонстративною акцентуаціями.

Ми передбачали, що між фрустраційними реакціями та акцентуаціями характеру у досліджуваних студентів мають спостерігатися прямі на зворотні кореляційні зв'язки.

Так, екстрапунітивні реакції (неконструктивні) мають прямий зв'язок із збудливою акцентуацією ($r = 0,366$, $p = 0,33$) та зворотній зв'язок з гіпертимною акцентуацією ($r = -0,399$, $p = 0,19$). Тобто чим частіше досліджувані будуть реагувати на фруструючу ситуацію підкресленням ступеню цієї ситуації, осудом зовнішньої причини фрустрації, перекладанням відповідальності на іншу особу, тим більше проявлятиметься гіпертимна акцентуація та менше збудлива.

Кореляційна плеяда між екстрапунітивними реакціями та такими акцентуаціями характеру, як збудлива та гіпертимна представлено на рисунку 2.8.

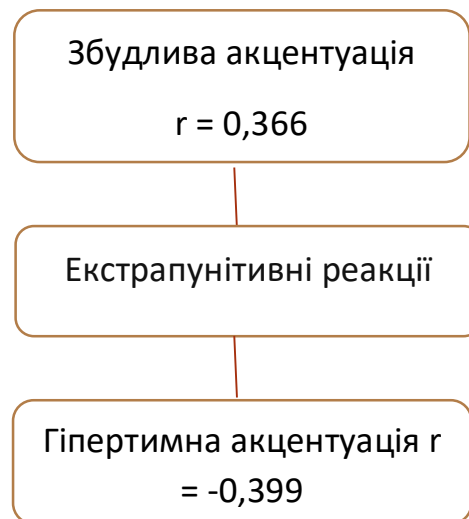

Рис. 2.8. Кореляційна плеяда між екстрапунітивними реакціями та акцентуаціями характеру

Отже, спостерігається взаємовплив між екстрапунітивними реакціями та такими акцентуаціями характеру, як збудлива та гіпертимна.

Щодо інтропунітивної реакції, яка є конструктивною, то тут є її прямий зв'язок з емотивною акцентуацією ($r = 0,401$, $p = 0,18$) (рис. 2.9).

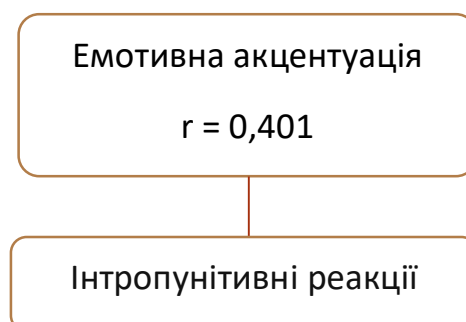

Рис. 2.9. Кореляційна плеяда між інтропунітивними реакціями та акцентуацією характеру

Тобто чим частіше досліджуваний через ситуацію фрустрації спрямовуватиме на себе; сприймати ситуацію, що фруструє, як сприятливу для себе, брати провину на себе або брати на себе відповідальність за виправлення даної ситуації тим більше він буде проявляти емоції.

Отже, за кореляційним аналізом ми визначили наступні взаємозв'язки:

- прямо пропорційні, позитивні кореляції між особистісною фрустрацією та емотивною, тривожною, демонстративною акцентуаціями;
- прямо пропорційні, позитивні кореляції між соціальною фрустрацією та гіпертимною, збудливою та демонстративною акцентуаціями;
- позитивний та негативний взаємозв'язок між екстрапунітивними реакціями та збудливою, гіпертимною акцентуаціями характеру;
- прямо пропорційний позитивний зв'язок інтропунітивної реакції з емотивною акцентуацією.

Висновки до другого розділу

Дослідження впливу акцентуацій характеру на фрустраційні реакції особистості здійснено за допомогою опитувальника Х. Шмішека, призначений для діагностики акцентуованих типів особистості, що ґрунтується на концепції К. Леонгарда; тесту фрустраційних реакцій Розенцвейга, призначений для діагностики поведінки особистості в ситуації фрустрації; методики експрес-діагностики рівня особистісної фрустрації (автор В. Бойко) та методика діагностики рівня соціальної фрустрації (автор Л. Вассерман).

Серед досліджуваних виявлено таку ієрархію акцентуацій: емотивна, гіпертимна, екзальтована, збудлива, тривожна, демонстративна, ригідна, циклотимна, педантична, дистимна.

Виявлено у 17,6% опитаних студентів високий рівень особистісної фрустрації, середній рівень її прояву 47% досліджуваних та 35,4% опитаних демонструють низький рівень, тобто вона є практично відсутньою.

Високий рівень соціальної фрустрації виявлено у 11,8 % студентів, підвищений рівень демонструють 5,9 %, помірний мають 17,6 %. У 14,7 % досліджуваним не визначено наявності або відсутності соціальної фрустрації. Щодо нижчого рівня соціальної фрустрації, то знижений рівень виявлено у 8,8 % опитаних, у 29,4 % низький та 11,8 % не мають соціальної фрустрації.

Серед студентів найбільше проявляються такі напрямки реакції як екстрапунітивні та інтропунітивні та такі типи реакції на фрустрацію як фіксація на перешкоді й самозахисті.

У досліджуваних за конструктивним профілем реакцій на фрустраційні ситуації визначено вищі показники за такими типами акцентуацій характеру як: демонстративний, ригідний, педантичний та збудливий. Щодо неконструктивного профілю реакцій на ситуацію фрустрації, то вищі показники за дистимним типом акцентуації.

За кореляційним аналізом ми визначили наступні взаємозв'язки: прямо пропорційні, позитивні кореляції між особистісною фрустрацією та емотивною, тривожною, демонстративною акцентуаціями; прямо пропорційні, позитивні кореляції між соціальною фрустрацією та гіпертимною, збудливою та демонстративною акцентуаціями; позитивний та негативний взаємозв'язок між екстрапунітивними реакціями та збудливою, гіпертимною акцентуаціями характеру; прямо пропорційний позитивний зв'язок інтропунітивної реакції з емотивною акцентуацією.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено аналіз психологічних досліджень теорії та практики з питань акцентуацій характеру особистості. Так, Ернст Кречмер, німецький психолог, психіатр, який з позиції психології та психотерапії у медичному контексті провадив дослідження взаємозв'язку темпераменту, характеру людини із її фізіологічною конструкцією-будовою тіла. Вчений, на отриманих результатах емпіричного дослідження, виокремив три базові види тіло-будови, до яких він відніс тіло-будову із чіткими вираженими позиціями психосоматичний тип, або його ще маркують, як лептосомний тип, наступний тип – це атлетичний чи пікнічеський, а третій тип, менш виразний – це диспластичний тип. Означені типи тіло-будови, вчений поєднав із розкритими й визначеними відомим німецьким психіатром Емілем Крепеліном захворюваннями психічного характеру: маніакально-депресивним психозом та шизофренією. До маніакально-депресивного психозу, визначено Е. Кречмером, мають схильність люди із пікнічеським видом тіло-будови, а люди із лептосомним типом, відповідно мають схильність до шизофренії. Згодом напрацювання наукового характеру підтримали й продовжити такі вчені у галузі психології та психіатрії: К. Леонгард, В. Шелден, Е. Фром, А. Лічко, Г. Шмішек, П. Ганнушкін, М. Гуревич та інші. К. Леонгард, Г. Шмішек та А. Лічко у своїх наукових дослідженнях визначили уніфіковану, оптимальну типологію класифікації характеру людини. Вчений К. Леонгард (німецький психіатр) ввійшов у галузь психології, як основоположник дефініції «акцентуація». Вчений А. Лічко згодом уточнив дефініцію, де «акцентуацію» пояснює, як надмірний прояв і посилення окремих рис характеру, як крайнього варіанту. Вчений уточняє, що водночас є вразливість вибіркового характеру в особистості, яка ґрунтується на психогенних впливах, не залежно від опірності характеру. Зауважимо, що на сьогодні однієї класифікації акцентуацій характеру людини не затверджено у галузі психології та психіатрії. Описано такі акцентуації характеру: за темпераментом – це особистість, яка мала природне виховання, і сюди відносимо такі типи: гіпертимний, афективно-лабільний, дистимний, афективно-

екзальтований, емотивний тип і тривожний тип. За характером – це демонстративний тип, застрягаючий, педантичний і збудливий типи, які зумовлені соціальним вихованням особистості. За рівнем особистості – це два види: екстравертний та інтровертний, які відображають особистісний рівень.

2. Розкрито поняття фрустрації та реакції людини на фрустрацію. Фрустрація – це поведінка негативного характеру, яка потрібна тоді, коли мотивація блокується зі всіх сторін. Така ситуація завжди є стресовою. Коли мотивація особистості зіштовхується із перешкодами та бар'єрами, і коли ти не можеш досягнути поставлених цілей, то це і є фрустрацією. Іншими словами, фрустрація – це коли особистість переживає (психологічно-емоційний стан) з приводу того, що не змогла досягнути поставлених, бажаних цілей. Фрустрація є результатом внутрішнього стану людини, а не зовнішніх впливів, а також вона (фрустрація) є перешкодою для досягнення мети, може призвести до втрати ресурсів та зусиль. Виникає тоді, коли блокується мотивація досягнення бажаної мети. Наприклад, здобувач вищої освіти хоче завершити кваліфікаційну роботу у визначений дедлайн, проте є щось або хтось, що заважає це здійснити вчасно.

Описано окремі «типові» реакції на фрустрацію – це гнів, вигорання, відмова, стрес, депресія, занижена самооцінка, невпевненість у собі тощо. Ще проаналізовані такі реакції, зловживання психотропними речовинами – це алкоголь, наркотики, а також проблеми з харчуванням: переїдання чи голодування, а також уся адиктивна поведінка тощо. За допомогою якої людина прагне впоратися із розчаруванням. Коли особистість вживає психотропні речовини чи заїдає невдачі тощо, тоді на мить вона відчуває задоволення, і, що проблеми зникли, тому цей миттєвий ефект «здається» і є вирішенням усіх безвихідних ситуацій, розчарувань, тривожностей та зривів від недосягнення бажаних цілей. Проте це призводить до незворотних процесів. Як тільки миттєва насолода зникає, особистість знову опиняється у тій ситуації, про яку вона прагнула забути, і ще більше розчаровується, бо вже усвідомлює, що стає адиктивною особистістю. Висвітлено три види поведінки, де фрустрація

демонструє свій прояв: екстрапунітивна, інтрапунітивна, імпунітивна форма поведінки.

3. Емпірично досліджено та проаналізовано вплив акцентуацій характеру на фрустраційні реакції молоді. У результаті емпіричного дослідження виявлено серед досліджуваних наступну ієрархію акцентуацій: емотивна, гіпертимна, екзальтована, збудлива, тривожна, демонстративна, ригідна, циклотимна, педантична, дистимна. У 17,6% опитаних визначено високий рівень особистісної фрустрації, середній рівень її прояву у 47% та 35,4% мають низький рівень. Високий рівень соціальної фрустрації виявлено у 11,8 % студентів, підвищений рівень демонструють 5,9 %, помірний мають 17,6 %. У 14,7 % досліджуваним не визначено наявності або відсутності соціальної фрустрації, знижений рівень виявлено у 8,8 % опитаних, у 29,4 % низький та 11,8 % не мають соціальної фрустрації.

Серед студентів найбільше проявляються такі напрямки реакції на фрустрацію як екстрапунітивні та інтропунітивні та такі типи реакції як фіксація на перешкоді й самозахисті.

Визначено взаємозв'язки між особистісною фрустрацією та емотивною, тривожною, демонстративною акцентуаціями; між соціальною фрустрацією та гіпертимною, збудливою та демонстративною акцентуаціями; взаємозв'язок між екстрапунітивними реакціями та збудливою, гіпертимною акцентуаціями характеру; зв'язок інтропунітивної реакції з емотивною акцентуацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акцентуації характеру в психології: норма чи захворювання.
URL: [https://mistial-com.translate.google.com/psychology/2021/accentuation-of-character-in-psychology-norm-or-pathology/? x tr sl=en& x tr tl=uk& x tr hl=uk& x tr pto=sc](https://mistial-com.translate.google.com/psychology/2021/accentuation-of-character-in-psychology-norm-or-pathology/?x_tr_sl=en&x_tr_tl=uk&x_tr_hl=uk&x_tr_pto=sc)
2. Боброва Л. Г. Психологічні особливості внутрішньо-особистісних конфліктів майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 200 с.
3. Божок Н. О. Вплив самооцінки на розвиток високої фрустраційної толерантності у студентів. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки педагога : зб. наук. праць / за ред. Н. Скотної, М. Чепіль. Дрогобич, 2013. С. 100 – 106.
4. Божок Н. О. Емпіричне дослідження соціальних та психологічних детермінант виникнення фрустрації у період дорослішання. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук.праць. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2010. № 1 (28). С. 74 – 76.
5. Божок Н. О. Психологічний аналіз дослідження фрустраційної толерантності в студентському віці. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. № 28 (52). С. 178 – 186.
6. Булах І. С., Бушанська Л. П. Базові та ситуативні детермінанти фрустрації підлітків. *Психологія* : зб. наук. праць. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. Вип. 1. С. 84 – 91.
7. Булах І. С., Бушанська Л. П. До постулату розробки критеріїв та рівнів фрустрації підлітків. *Психологія* : зб. наук. праць. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. Вип.1. С. 92 – 95.
8. Бушай І. М. Особливості психокорекції «Я-образу» підлітків акцентуантів в системі психологічної служби школи. *Психологія* : зб.

наук. праць. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. Вип. 3 (10). С. 233 – 238.

9. Горяча Т. С. Особливості психічного здоров'я осіб із «соматогенною фрустрацією» (на прикладі хворих на остеохондроз) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 ; Харк. мед. акад. післядиплом. освіти. Харків, 2007. 19 с.

10. Грушко В. С. Акцентуації характеру : [хрестоматія]. Тернопіль : Видавництво Астон, 2008. 352 с.

11. Е. Кречмер. Німецька нормативна база даних. 2012-2016. URL: https://mistial-com.translate.google.com/psychology/2021/accenuation-of-character-in-psychology-norm-or-pathology/? x tr sl=en& x tr tl=uk& x tr hl=uk& x tr pto=sc/Ернст_Кречмер

12. Запухляк О. З. Особливості агресії акцентуєваних підлітків. Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2004, Т. VI. – Вип 1. С. 152 – 157.

13. Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 412 с.

14. Концепція фрустрації. URL: <https://www-assignmentpoint-com.translate.google.com/concept-of-frustration/? x tr sl=en& x tr tl=uk& x tr hl=uk& x tr pto=sc>.

15. Кузнецова Л. М. Особливості психічного стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. Вип. 8. С. 531 – 546.

16. Леонгард К. Акцентуированные личности [пер. с нем. В. М. Лещинский]. Ростов на Дону : Феникс, 1997. 544 с.

17. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. Москва : ЭКСМО-Пресс, 1999. 416 с.

18. Лубовский Д. В. О применении теста фрустрации Розенцвейга в школьной психодиагностике // Вопросы психологии. 1990. № 3. С. 151 – 154.

19. Максименко К. С. Переживання негативних психічних станів особистістю [метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : КММ, 2011. 184 с.

20. Наследов А.Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. СПб. : Питер, 2007. 418 с.

21. Орос В. М. Психологічні особливості гіперактивності акцентуованих підлітків в умовах соціальної депривації: автореф. на здоб. ступ. к. псих. н. за спеціальністю: 19.00.07. Київський університет імені Бориса Грінченка. 2015. 22 с.

22. Панасенко Н. М. Досвід корекційної роботи з акцентуованими підлітками із девіантною поведінкою. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. VII, Вип. 4. Київ, 2005. С. 217 – 226.

23. Пашукова Т. І., Допіра А. І., Дьяконов Г. В. Практикум із загальної психології. 2-ге вид., стер. К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. 203 с.

24. Прахова С. А. Психологічні детермінанти подолання фрустраційних станів учнів різних вікових груп. Дисертація. Київ, 2017. 241 с. URL: http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/prahova_s.a._disertaciya_1497006747.pdf

25. Психологу для роботи. Діагностичні методики [Текст] : [збірник] / [уклад.: Лемак М. В., Петрище В. Ю.]. Вид. 2-ге, випр. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. 615 с.

26. Стеценко А. І. Теоретична модель фрустраційних переживань у майбутніх психологів. *Теорія і практика сучасної психології*. Т.2. № 1, 2020. С. 164-168.

27. Суходольский Г. В. Математические методы в психологии. Харьков : Гуманитарный центр, 2006. 284 с.

28. Фрустрація // Британський словник. URL: <https://www-britannica-com.translate.goog/dictionary/frustration? x tr sl=en& x tr tl=uk& x tr hl=uk& x tr pto=sc>.

29. Фрустрація. Визначення фрустрації. URL: <https://www-merriam--webster-com.translate.goog/dictionary/frustration? x tr sl=en& x tr tl=uk& x tr hl=uk& x tr pto=sc>.

30. Холодова О. О. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ, 2003. 18 с.

31. Чернобровкин В. Н., Чернобровкина В. А. Диагностика фрустрационных реакций педагогов. Киев : НПЦ Перспектива, 2000. 73 с.

32. Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці : [монографія]. Київ : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. 488 с.

33. Rosenzweig S. Adolescent Form supplement to the basic manual of the Rosenzweig Picture Frustration (P-F). Study. St. Louis, MO : Rana House, 1981.